

'Eli ben Yehuda Hannazir and his Treatise "Kitab 'Uṣul al-Lughā al-'Ibrāniyya" /

עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"

Author(s): נחמיה אלוני and N. Allony

Source:

Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects /

לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

Vol. No. pp. 75-105 (תש"ל), תשרי-טבת

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24366696>

Accessed: 21-02-2020 20:11 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Lěšonenu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects / לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"

מוקדש לאחייני חיים טופול
המוקדש שם ישראל ברכים
בחיבה ובהוקרה

א. פתיחה! שם זה של המחבר מהלך בספרותו המדעית מאה ועשרים שנה² כי שיחק לו מזלו והביאו רד"ק בספרו "מכלול", שהיה ספר הדקדוק הנפוץ ביותר בעמנו בימי-הביניים. אולם דוקס עצמו. שהעלהו ראשונה מתהומות הנשייה, צירף לו את יהודה בן עלאן הטברני, ונסתבכו זה בזה ועד היום לא

1. אלה הקיצורים יובאו במאמר זה:

- אשה-כ = יהודה הדסי, אשכול הכפר, נזולו תקצ"ו.
בלאו = ' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב.
בן חיים = ביקורת "מבטאי שפתנו", קרית-ספר, ל (תשט"ו), עמ' 163-172.
ג'אמע = דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאלפאסי, ב כרכים, ניר-האבן, 1845-1896.
דותן = ר' אהרן בן משה בן אשר, דקדוקי הטעמים, מהד' א' דותן, ירושלים תשכ"ו.
דקה-ט = אהרן בן משה בן אשר, דקדוקי הטעמים, מהד' בר-שטראק, לייפציג 1879.
לוי = K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936.
ל-ק = ש' פונסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך.
מאלטר = H. Malter, *Saadia Gaon – His Life and Works*, Philadelphia 1921.
מורג = ש' מורג, שבע כפולות בנד כפרת, ספר היובל לטור סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 207-242.
מסעודי = M.J. de Goeje, *Kitāb al-Tanbih wal-Ishrāf*, Leiden 1893.
עב"י = עלי בן יהודה הנזיר, כתאב אצול אללנה אלעבראניה, T-S. Ar. 32/17.
ערה-ב = אברהם בן עזריאל, ערוגת הבושם, מהד' א"א אורבך, ד כרכים, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג.
רס-ג¹ = רב סעדיה גאון, האגרון, מהד' ג' אלוני, ירושלים תשכ"ט.
רס-ג² = רב סעדיה גאון, תפסיר כתאב אלמבאדי, מהד' מ' לאמברט, פריס 1891.
רס-ג³ = רב סעדיה גאון, כתאב אלסבעין לפט"ה, ירושלים תשי"ח, עמ' 1-48.
רס-ג⁴ = רב סעדיה גאון, ספר הניקוד, מהד' ג' אלוני, בית מקרא, מ (תשל"ד), עמ' 19-67.
תיג'אן¹ = *Manuel du lecteur*, ed. J. Derenbourg, JA, 1870.
תיג'אן² = *Petite grammaire hébraïque*, ed. A. Neubauer, Leipzig 1891.
הערה: בין מספר העמוד למספר השורה באותו עמוד מפריד אלכסון, כגון: 12/177 = עמוד 177 שורה 12.
2. ע"י-ל דוקס, קונטרס המסורת, טיביען תר"ו, 1-2 / הע' 1.
3. דוקס רשם שם, כי הביא את דבריו על סמך "דקדוק ישן" כ"י בלא סימן, אולם זהו כ"י ברלין, שההדירו ש' פונאנסקי בשם קונטרס "דקדוק שפת עברי", ברלין תרנ"ד, וזהו ספר

הותר הסבך. דוקס אומר במפורש: "והנה אודות עלי בן יהודה הנזיר לא אוכל להגיד דבר, כי אנוכי לא מצאתי זכרו עוד במקום אחר"; וכן הזכיר את יהודה בן עלאן³³ בציון "ואולי שניהם איש אחד". אף גייגר פותח את דבריו³⁴: "את זכר עלי בן יהודה הנזיר לא מצאנו יותר", וחיברו עם יהודה בן עלאן³⁵: "והנה לבי אומר לי, כי עלי בן יהודה הנזיר הזה הוא האיש... בשם יהודה בן עלן הטברני". ואף בסיום דבריו ציין: "יהי מה לא רציתי להכחיד השערה זאת תחת לשוני והחוקרים ישפטו". אף הוא צירף את שם החיבור "מאור עיניים" לרמז "אור עיניים" המובא על-ידי ראב"ע³⁶. לשני מלומדים אלה נצטרף מלומד שלישי, פינסקר³⁷, שהוסיף עוד זיהוי עם האיש המובא במסעודי³⁸ בשם "יחיי בן זכריא הכותב הטברני". מאז ועד היום, למעלה ממאה שנה, נבוכים החוקרים בזיהויים אלה, ובכל זאת ממשיכים כולם להביאם, אף כי הפכו את רד"ק המדקדק והדייקן לטועה.

והנה נתגלה קטע גזיזה אחד בעיות קהיר, שהוא מתאים התאמה מלאה לכתוב ב"מכלול" לרד"ק, ויש בו כדי ללמדנו רבות. הזיהויים כולם מוקשים מאד, ויעשה הניסיון להבחין בין זיהוי אחד לחברו.

ב. "מאירת עיניים" ו"אור עיניים". ראב"ע (המאה ה-12) בהקדמה לפירושו לתורה כתב: "הדרך הד' קרובה אל הנקודה / ורדפו אחריה אגודה – וזאת דרך החכמים / בארצות יונים ואדומים – שלא יביטו אל משקל מאזנים / רק יסמכו על דרך דרש הלקח טוב ואור עיניים"³⁹... יוכל להוציא מדרשים / וכולם כנגד הגוף

הדקדוק לדוד היווני, ע"ש, עמ' 33. דוקס הביא שם זה גם על סמך אשה"כ, צח ע"ב. עי' מאלטר, עמ' 32–33 והערות 20–23; מ' שטיינשניידר, *Jewish Literature*, לונדון 1857, 324 / הע' 27; הנ"ל, *JQR*, XI (1898/99), 293/129, 295.

4. עי' אוצר נחמד, ב (תרי"ז), עמ' 158, ונוכר שם גם עמ' 157. גייגר לא הזכיר את שם קודמו, דוקס, ומסתבר כי לא ראה את קונטרס המסורת בשעת כתיבת מאמרו. – א' בן יעקב, אוצר הספרים, ערך "מחברת עלי", ווילנא תר"ס, מביא דברי גייגר במילואם.

5. על סמך אשה"כ, סט ע"ב; צח ע"ב. לא הזכיר גייגר פעם שלישית באותו ספר: סד ע"ב. – והזכירו מחבר זה: י' מאן, *Texts*, ב, אוקספורד 1922, 8/304 הע' 12; ערה"ב, ד, עמ' 141–142, ועי"ש מפתח; דותן מזכיר את שני השמות יהודה בן עלאן ועלי בן יהודה הנזיר בלא לדון בזהותם.

6. ההקדמה לפירושו לתורה, הדרך הרביעית, והיא תובא להלן כלשונה. עי' ב"ז באכר, *Abraham ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuch-Commentar*, וינה 1876, עמ' 428–441.

7. ל"ק, עמ' קה–קו, ועי"ש מפתח.

8. עי"ש, עמ' ה. דברי אלמסעודי יובאו להלן כלשונם בצירוף תרגום לעברית.

א8. עי' באכר הנ"ל (הע' 6), עמ' 431 וזיהוי של "לקח טוב" לטוביה ממנצא, ואינו מזהה את "אור עיניים".

הפשוט הם כמלבושים⁹ – וקדמונינו זכרם לברכה ! אמרו על ככה – אין מקרא יוצא מידי פשוטו.

חכמינו (ניגר, פינסקר והיוצאים בעקבותיהם) זיהו את הספר "מאור עיניים" או "מאירת עיניים" עם הכתוב "אור עיניים" בקטע זה, והגדירוהו כספר מיוסד על הדרש. כנגד זיהוי זה יש לטעון, שכל מה שידוע לנו מהמובאות מספר "מאור עיניים" אינו קשור בדרש ובדרשות, בניגוד למה שכתוב בדרך הרביעית של הראב"ע. במלים "אור עיניים" בוודאי לא רמז לספר "מאירת עיניים" ליהודה בן עלאן הטברני (עי' להלן), כי ראב"ע מדבר כנגד חכמי יוון ואדום, כלומר חכמי אירופה, ואילו עלי בן יהודה וגם יהודה בן עלאן, שניהם חכמים מארץ ישראל.

ג. עלי בן יהודה הנזיר מטבריה ויהודה בן עלאן (=עלי) הנזיר מטבריה הירושלמי ראש ישיבת ירושלים, הכהן. השם הראשון, והוא שם מחברו, נמצא רק בספר "מכלול" לרד"ק, ואילו השם השני נמצא בחמישה מקורות: א) לוי בן יפת (ירושלים, המאה ה-11). ב) יהודה הדסי (קונסטנטינופול, המאה ה-11) – שלוש פעמים. ג) דוד היווני (המאה ה-11). ד) ר' אברהם בן עזריאל (ביהם, המאה ה-11). ה) מרדכי בן ניסן (קוכיוב, המאה ה-11). א) לוי בן יפת¹⁰:

"מפתרון מר' ורב' יהודה בן עלאן הטיבראני ראש ישיבת ירושלים יר"א (=ירחמהו אלהים)".

ב) יהודה הדסי¹¹:

"הפכפך, ירקרק, אדמדם... תמצאם באר היטב בספר דקדוק סהל בן מצליח אבו אלסרי נ"ע משכילי ובספר מאירת עינים ספר הרוני וספרי משכילי נ"ע וספר הכפל שביאר יהודה חיוג' ויונה בן גאנח ואבן עזרא ז"ל ושאר בעלי הלשון מדקדקי".

שלושים וחמישה משקלי השמות "אשר בארם טברני המדקדק בספרו מאור עינים ר"ת, והוספתי אני עליהם כמה וכמה".

לענין ירושה ונחלה לבנות: "מצאנו גם ליהודה בן עלן הטברני משכילי נ"ע".

לפנינו שלוש מובאות ואין אחת שווה לחברתה. שם המחבר נמצא במובאה השלישית ואינה עניין לדקדוק ולשון, ואילו במובאה השנייה רק המלה "טברני" משותפת אתה. שם החיבור נמצא בשתי המובאות הראשונות ובשנינו נוסח.

9. עי' ג' אלוני, אוצר יהודי ספרד, ו (תשכ"ג), עמ' 68–69.

10. ל"ק, הערות, עמ' 64.

11. אשה"כ, סג ע"ב עמודה א/42–48; סט ע"א עמודה ב/35–36; צח ע"ב עמודה ג/7–8.

(ג) דוד היווני¹²:

“שלושה שהם בקמץ ובנעיא אבל לא במלא פום והם כל הבכור אשר יולד (דב' טו, יט); כל עצמותי תאמרנה (תה' לה, י); כל אחי רש שנאוהו (מש' יט, ז); כך יצאו במסורת יהודה בן עלאן מבני טבריה, והמוסיף בהם שיקרא בנעיא חוץ מאלה השלושה טועה הוא”.

(ד) ר' אברהם בר' עזריאל¹³:

“תיבת יריביי קשה לפי הדיקדוק, וראיתי בפ' ר' א' ¹⁴: ואת יריבייך אנכי אריב (יש' מט, כה), ואעשה מריבה עם אנשי ריבך. ורבים אמרו, כי שרשו מפעל יוד בראשם. ואחרים] אומ[רים] שהוא הפוך. והירושלמי [י] אומר, כי תחסר מיל[ת] אשר, וכמ' אמר, עם אשר יריבייך אנכי אריב, וישים היוד לעתיד. והנה שכח ריבה [ה'] את יריביי (תה' לה, א), והכלל שהיא מלה זרה”.

“אהב, שם דבר, אשר ממנו איילת אהבים (מש' ה, יט) וחזורני בי. ראיתי שכתב] ר' יהודה הנזיר בן רב עלי. כי מן כאהלים (במ' כד, ו) שם דבר לשון] יחיד אָהַל, כמ' מן בקרים בקר, אם כן איילת אהבים לשון יחיד אָהַב הטעם בה', כמו קהל שהטעם בה'”.

“ואהל, הטעם בה' מן כאהלים נטע ה' (במ' כד, ו), כמו קהל, ומן אילת אהבים (מש' ה, יט), ולשון יחיד אהב, כמו בקרים בקר. כן כתב ר' יהודה הנזיר בן רב עלי”.

“ודקדוק שחו (יח' מז, ה) שם דבר כמו בידיה טו (שמ' לה, כה) ונר[אה] שעיקר שתייהן שחות טוות על משקל בכות. ועל חסרון תויין אין לתמוה, כי נמצא בהלו גרו עלי ראשי (איוב כט, ג) כמו גרות; אל בית הגשים שיני (אס' ב, יד) כמו שנית. ובספר ר' יהודה הנזיר בן רב עלי הכהן, כי אהבו הבו (הו' ד, יח) כמוהם והוא שם מאומה. וכן זכו אישתכחת לי (דנ' ו, כג: השתכחת) מן זכה, ומה יזכה ילוד אשה (איוב כה, ד), האזכה במאוני רשע דתריי עשר (מי' ו, יא)”.

מסתבר, כי מארבע המובאות אין לשייך (כפינסקר וההולכים בעקבותיו) את המובאה הראשונה ליהודה בן עלאן, מאחר שהוא מכונה בה “הירושלמי”¹⁵, ואנו

¹² קונטרס בדקדוק שפת עבר הגל (הע' 3), עמ' 21 והע' 86. – נזכר גם אצל דותן, 196/ סי' 1.

¹³ ערה-ב, א, 18-14/82; 18-14/176; ב, עמ' 118-119; ג, עמ' 58-59. ועי' סיכום המהדיר, ד, עמ' 141-142. אף הוא הודיעני בשיחה בעל פה, כי היו לו ספקות רבים בויהוי שם זה עם עלי בן יהודה הנזיר.

¹⁴ פירוש ראב"ע, יש' מט, כה. – ואחרים... הפוך, זהו נוסח מתוקן על פי פירוש ראב"ע במהדורת פרידלנדר (עי' בסמוך), כפי שציין אורבך, ערה-ב, א, 82/הע' 27.

¹⁵ בכייתיים “הירושלמי” ו-המדקדק הירושלמי מתכוונים לאבו אלפרג' הרון ולא ליהודה בן עלי הנזיר. לו נתכוון ר' אברהם בן עזריאל בכייתי “הירושלמי” (עי' ערה-ב, א, 176/הע' 12)

יודעים כיום, כי הכוונה בשם תואר זה הוא לאבו אלפרג' הרון הירושלמי¹⁶, והוא כתב חיבורים גדולים בדקדוק הלשון¹⁷. אף הוא נזכר על-ידי יהודה הדסי לעיל בשם "ספר הרוני".

(ה) מרדכי בן ניסן מקיזוב¹⁸:

"ולר' יוסף אברהם בן עלאן הטברני", אולם פינסקר מתקן¹⁹: "ור' יוסף בן אברהם ור' יהודה בן עלאן הטברני", גם אם נסכים לתיקונו של פינסקר, אין בעדות זו תועלת רבה, מאחר שאין זה אלא ליקוט מדברי אחרים, ואין בעדותו תוספת תוקף. אין אף מובאה אחת בשני מקורות שונים, שבאחד מהם תהא מיוחסת לעלי בן יהודה, ואילו בשני תהא מיוחסת ליהודה בן עלי. המשותף הידוע לנו עד היום הוא: שניהם אנשי טבריה, שניהם עוסקים בלשון העברית, שניהם עוסקים בדקדוק המקרא ובמסורת המקרא, שניהם נזירים. השונה ביניהם הוא: עלי בן יהודה לא ידוע שהוא כהן, ואילו יהודה בן עלי נקרא "הכהן" פעם אחת בדברי ר' אברהם בן עזריאל; עלי בן יהודה לא ידוע שהיה קראי, ואילו יהודה בן עלי נקרא "משכילי" פעם אחת בדברי יהודה הדסי; עלי בן יהודה לא כונה "ראש ישיבה", ואילו יהודה בן עלי שימש ראש ישיבת "ירושלים", כפי שצוין בדברי לוי בן יפת איש ירושלים, ויש סוברים, כי אף כונה "ירושלמי" בפי ר' אברהם בן עזריאל; ספר עלי בן יהודה לא צוין בשם מיוחד, ואילו ספר יהודה בן עלי כונה "מאור עיניים" פעם אחת וכונה "מאירת עיניים" פעם אחת בדברי יהודה הדסי. המזהה את עלי בן יהודה עם יהודה בן עלי (לניגר, פינסקר והיצאים

ליהודה בן עלי הנזיר לא נבין את פירוט השם במלואו בשלוש המובאות האחרונות, ומה ראה להסתפק בכינוי זה במובאה הראשונה דווקא. זיהוי זה שיער לראשונה פינסקר, ל"ק, עמ' ה, אולם כבר זוהה מזמן כאבו אלפרג' הרון, וטעו בזה רבים וגם טובים וביניהם מאלטר, 33/הע' 22. ועי' בסמוך. אורבך, ערה"ב, א, 82/הע' 28 צוין כמזמ-תרע"ט אנגלי לפרידלנדר של ישיעיהו M. Friedlander, *Commentary of Ibn Ezra on Isaiah*, לונדון 1873, 129/הע' 13, וזהו הזיהוי עם אבו אלפרג' הרון.

16. עי' W. Bacher, *REJ*, XXX (1895), p. 232–256, שביקש לזהותו עם אבו אלפרג' הרון S. Poznanski, *REJ*, XXXIII (1896), p. 24–39; idem, *REJ*, LVI (1908), p. 42–69.

17. כתאב אלמשתמל וכתאב אלכאפי. עי' שטיינשניידר, *Die Arabische Literatur der Juden*, עמ' 86–88, שיצא נגד הזיהוי של ל"ק; האנציקלופדיה העברית, א, עמ' 108; מ' ויסלין עוסק בחקירת כתביו ואף פרסם כמה מאמרים:

Probleme Wostokowedeniya, III (1960), p. 208–212;

Palestinski Sbornik, VII (1962), p. 178–184;

Kratkie Soobshcheniya, LXIX (1965), p. 123–135.

18. עי' דד מרדכי, וינה 1830, יא ע"ב: "ולרב יוסף אברהם בן עלאן הבבלי", ועי' יד

ע"א 5–: "יהודה בן עלן הטברני" כא ע"ב / 16: "הר"ר יהודה בן אלען הטבראני".

19. ל"ק, קו/10, והתנגד לתיקון זה ד' קויפמן.

בעקבותיהם) מצטרפים לו דברים רבים, אולם למסתייג מזהו זה נשארים לעלי בן יהודה הנזיר רק דברי רד"ק ב"מכלול" ואוצר הידיעות בקטע הענייה החדש.

ד. עלי בן יהודה ואבו כת"ר יחיי בן זכריא. מסעודי (המאה העשירית), בן זמנו של רס"ג, מביא את אבו כת"ר יחיי בן זכריא בתור מורה של רס"ג, ואף ראה את שניהם בעיניו, וזו לשונו²⁰:

"שאהדנא אכת'רהם מנהם אבו כת"ר יחיי בן זכריא אלכאתב אלטבראני אשמעת'י אלמד'הב וכאנת ופאתה פי חדוד אלעשרין ואלת'לאת'מאיה ומנהם סעיד בן [אבו] יעקוב אלפיומי אשמעת'י אלמד'הב איצ'א וכאן קד קרא עלי אבי כת"ר וקד יפצ'ל תפסירה כת"ר מנהם".

ותרגומו: ראינו רובם בעינינו, ומהם את אבו כת"ר יחיי בן זכריא, הסופר הטברני מכת הרבניים מבחינת ההשקפה הדתית, ומת בשנה שלש מאות ועשרים בערך. ומהם סעדיה בן יוסף הפיומי, גם הוא מכת הרבניים לפי ההשקפה הדתית, שלמד אצל אבו כת"ר, ונכבד תרגומו מרבים מהם (מתרגומים אחרים). המשותף הידוע לנו עד היום הוא: שניהם אנשי טבריה; שניהם עסקו בלשון העברית; שניהם היו מכת הרבניים; שניהם היו מורי רס"ג (ע' להלן).

השונה שביניהם הוא: אין השמות חופפים, אין עלי בן יהודה הנזיר חופף את השם אבו כת"ר יחייא בן זכריא הסופר; עלי בן יהודה ידוע לנו כמחבר ספר בחכמת הלשון, ואילו אבו כת"ר יחיי בן זכריא כמתרגם המקרא.

קיצורו של דבר: לפנינו שלושה אישים שאין לראותם מזהים כאיש אחד, כל עוד אין הוכחות מספיקות לזיהוים, ואלו הם: א) עלי בן יהודה הנזיר מטבריה, חוקר הלשון, מורו של רס"ג. ב) אבו כת"ר יחיי אבן זכריא הסופר הטברני, מתרגם המקרא, מורה של רס"ג²¹. ג) יהודה בן עלאן הנזיר הכהן מבני טבריה הירושלמי ראש ישיבת ירושלים, המדקדק בעל החיבור "מאור עיניים" או "מאירת עינים".

רגילים החכמים לזהות את עלי בן יהודה עם אבו כת"ר²², אף כי אין בידם להוכיח זאת. ייתכן לומר, כי צ"ל "יחייא אבו זכריא", מאחר שהשם "יחיי-

20. ע' מסעודי, 113/7-3. דברי מסעודי תורגמו על ידי א"א הרכבי, לוח אחיאסף, ב (תרנ"ד), עמ' 279-280; באנגלית על ידי י' מאן, *Jews in Egypt*, ב, אוקספורד 1922, עמ' 375; ב"צ דינור, ישראל בגולה, א (2), עמ' 392, 416-417; א (4), עמ' 503, P. Kahle, *Der hebräische Bibeltext*, שטוטגרט 1961, עמ' 64; הנ"ל, *JJS*, VII (1956), עמ' 133-163.

21. פינסקר היה הראשון (ל"ק, עמ' ה), שביקש לקרוא: "יחיי אבו זכריא" במקום "אבן זכריא".

22. ד' הרצוג מתנגד לזאת: Saadia's alleged teacher; ע' *Saadia Studies*, מאנטשסטר 1941, 26-27/הע' 4; צ' גרץ, דברי ימי ישראל (גרמנית)⁴, לייפציג 1909, V, עמ' 265.

גורר אחריו את השם "אבו זכריא" באופן אוטומטי²³, ונמצא השם יהודה כלול בשם, אולם "אבו כתי"ר" לא יתפרש במקרה זה כהלכה. כי מה ראה האיש לכנות עצמו פעמיים "אבו" (אבו כתי"ר, אבו זכריא)? ואף אם לפנינו יהודה, הריהו שמו הפרטי של האדם, ויהא קרוב יותר ליהודה בן עלאן מאשר לעלי בן יהודה.

ה. המחבר, שמו, מקומו והשכלתו. שם המחבר הוא לפי רד"ק "עלי בן יהודה הנזיר". מסתבר בעיניי, כי יש לקרוא את השם עלי, ולא על²⁴. שם זה שכיח מאוד בימי הביניים, והקראים הרבו להשתמש בו, אולם השתמשו בו גם הרבניים, ומפורסם הוא ר' שמואל בן עלי, ראש הישיבה בבגדאד בימי הרמב"ם²⁵. לא ידועים אנשים בשם זה לא בתקופת המשנה ולא בתקופת התלמוד. מסתבר, כי נתחדש שם זה אחרי התפשטות האיסלם בהשפעת השם הערבי עלי (علي). אף מתקבל על הדעת, כי מחדשו של השם המקראי בתקופת האיסלאם היו קראים²⁶.

התואר הנזיר אינו ידוע לנו כתואר שכיח בארץ בתקופת האיסלאם. מן הכתוב ב"מכלול" אין לדעת, אם התואר הוא לאב או לבן או לשניהם גם יחד. ידוע לנו, כפי שזכר לעיל, גם ר' יהודה הנזיר בן רב עלי, ויהיו בזה לכל הפחות שני אישים שתואר זה להם. ידועה היא תנועת "אבלי ציון" בארץ, ומסתבר כי הייתה גם תנועת חסידים ונזירים²⁷.

רמז למקומו של מחברנו נמצא אצל רד"ק ב"מכלול", כשהוא אומר: "עלי בן יהודה הנזיר זה סימן ר"ש הדגוש והרך לבני מעזיה היא טבריה בלבד". באופן ברור יותר כתוב בקטע הגיזה שלפנינו, כי הוא יושב וחוקר את הלשון העברית בחוצות טבריה וברחובותיה. המחבר מכנה את טבריה: "אלבלד" (ש' 48), וכך קורא לעירו רק בן המקום או היושב בו שנים רבות ורואה את עצמו כבן המקום²⁸.

23. ע"מ' שטיינשניידר, AL, 23/ סע' 23; רצהבי, לשוננו, יג (תש"ד-תש"ה), עמ' 165-166; ג' אלוני, יהודה בן דויד ויהודה חיוג, מנחה ליהודה, ירושלים תש"י, עמ' 69.
24. ע"מ' שטיינשניידר, XI, JQR, (1898/99), עמ' 483-485 ערך עלי. וע"ש ערך עלאן, עמ' 482-483; מאן, Texts and Studies, א, סינסיניטי 1931, 66/654: "עילי החבר"; 25/469; 28/470: עלי.
25. ע"מ' אסף, תרביץ א (תר"ץ), עמ' 102 ואילך.
26. אף אם מובא על סמך הירושלמי השם עלי פאה פ"ח ה"ה, כע"ד 7-: אלו, מהד' ויניציאה רפ"ג, הרי זה שיבוש של אליהו; במהד' אחרות חסרה מלה זו.
27. לפי ג' שלום, Ursprung und Anfänge der Kabbala, ברלין 1962, עמ' 201 ואילך הנזירים הם תופעה אירופית ובייחוד בפרובאנס, ואינם קשורים ב"אבלי ציון", ואינם נמצאים בארץ. וע"מ' א"א הרקבי, דברי ימי ישראל, ג, וורשה תרנ"ד, עמ' 452, הסובר כי "אבלי ציון" היו נזירים.
28. ע"מ' 9-10. פסקה זו נידונה במאמר זה בפרקים שונים, ובייחוד על דרך חקירתם של אנשי המסורה בטבריה.

מסתבר, כי חי עלי בן יהודה הגזיר בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית, מאחר שכלליו, כללי מבטא הריש, נמצאים בפירוש "ספר יצירה" לרס"ג²⁹. מבחינת הזמן אין לנו ידיעות על חיי יהודה בן עלי, ואנו רק יכולים לומר, כי חי במאה העשירית או בראשית המאה האחת-עשרה, מאחר שהראשון שמזכירו הוא לוי בן יפת במאה ה"א. לעומת זאת מתאמת תקופת חיי אבו כת"ר יחיי בן זכריא לתקופת חייו של עלי בן יהודה, שהרי מסעודי מעיד, כי מת אבו כת"ר בשנת 932, ונמצא כי חי בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית. על סמך הכתוב בקטע הגניזה נוכל לומר, כי ידע עברית, ארמית וערבית, וידע לכתוב ערבית ספרותית כדרך הלשון היהודית הערבית של ימי הביניים. הייתה לו גם השכלה פילוסופית טובה, כפי שנוכל לשפוט מתוך דיונו בענייני הלשון על ההבדל בין "טבע" (= פיסיס – φύσις) לבין "יצ"ע" (= תיסיס – θέσις) ועל קרבת הלשונות והסיבות לקרבה זו. היה חוקר גדול בעל תכונות של חוקר יסודי, דייקן ומעמיק, כפי שנראה להלן. הוא מתגלה לנו כאיש עניו וצנוע מאוד, ותרן וסלחן. כשהוא מגלה את הכללים החדשים הוא אומר: "לא בעזרת דבר שזכינו לו, אלא בעזרתו (של ה')", ירבה כבודו ויגדל עוזו". אינו מתנאה ואינו קנאי לתגליותיו, וזו לשונו: "ולא יעשה לנו עוול מי שיעיין בספרנו זה ויחס לזולתנו מה שכבר עיינו בו" (ש' 43–45). הייתה זו דמות של איש רציני מאוד ומורה גדול במקצועו, שכנס כל מה שהיה לפניו והוא מוסיף על דברי קודמיו את תוצאות חקירותיו. אף ידע לנסח את דבריו בקיצור רב ובבהירות רבה.

ו. שם החיבור. מעטות הן הידיעות על יצירותיו של אבו כת"ר, ואלה הן: א) תרגום המקרא לערבית ופירושו. מסעודי אומר³⁰: "פיעתמדן פי תפסיר אלכתב אלעבראניה אלתוראה ואלאנביא ואלזבור"³¹ והי ארבעה ועשרין כתבא ותרג'מתהא אלי אלעבריה עלי עדה מן אלסראנליין אלמחמודין ענדהם קד שאהדנא אכת'רהם מנהם אבו כת"ר יחיי בן זכריא אלכתב אלטבראני אשמעתי אלמד'הב" (= הם סומכים בפירוש הספרים העברים, התורה, הנביאים והמזמורים (= כתובים) והם עשרים וארבעה ספרים ותרגומם לערבית ועל ידי רבים מבני ישראל הנחמדים לדעתם. ראינו את רובם וביניהם אבו כת"ר יחייא בן זכריא הסופר הטברני שהוא לפי השקפותיו רבני)³².

29. רס"ג², עמ' 79.

30. מסעודי, 1/113–4.

31. מזמורים, אולם כלל במונח זה כל הכתובים.

32. הש' תרגמו של מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ברוקלין תשי"ט. לדעתו אין ללמוד מכאן כי היה תרגום לערבית מידו של אבו כת"ר, וכך לדעתו הבין גם ש' אפנשטיין, *MGWJ*, LIV (1910), עמ' 192. – כנגדם ע' קאהלה, *Der hebräische Bibeltext* הנ"ל (הע' 20), 17/46.

ואם נכון, כי תרגם אבו כת"ר את המקרא, הרי עלינו לומר, שאין תרגום מידו ידוע לנו.

(ב) פירושי המקרא. מסעודי אומר "תפסיר", ובמלה זו כלולות שתי משמעויות – תרגום ופירושו – וכך נקרא תרגום רס"ג למקרא "תפסיר", והכוונה לתרגום המקרא ופירושו גם יחד³⁴. אולם מסעודי אומר כאן במפורש "תפסיר" ו"תרג"מ"תהא, ויש לתרגם: פירוש.... ותרגומם. ואם נבין שכתב פירוש להם, הרי אף מזה לא ידוע לנו כיום פירוש מידו³⁵.

ג) ספר "יסודות הלשון העברית", אם אבו כת"ר זהה לעלי בן יהודה הגנר. אין מסעודי מזכיר שם יצירה כזה לאבו כת"ר, אף כי מסתבר שהעוסק במקרא ובתרגומו ובפירושו יעסוק גם בדקדוק וגם במסורה.

רד"ק מזכיר את החיבור בשם "מחברת" ("במחברת"), אולם מסתבר, כי היה לו שם בערבית. כבר ידוע לנו, כי כינוי ספרי דקדוק לפניו בשמות ערביים, והיו אלה שמות מתאימים לתכנם ולא שם סתמי וכולל כמו "מחברת", כגון:

(1) כתאב אלמצותא למשה בן אשר³⁶.

(2) שרוט אלאחאן לאהרן בן אשר³⁷.

(3) ג'אמע אלאפאט' לדוד בן אברהם אלפאסי.

(4) אלמשתמל לאבו אלפרג' הרק³⁸.

(5) אלכאפי לאבו אלפרג' הרק³⁸.

(6) כתאב אצול אלשער אלעבראני לרס"ג³⁹.

קראתי לחיבור "כתאב אצול אללגה אלעבראניה" על סמך דברי המחבר בקטע שלפנינו (ש' 11): "ואבחת' ען אללגה ואצול[הא]" (=חוקר את הלשון ויסודותיה). משפטו זה של המחבר אומר לנו, כי עסק ביסודות הלשון, והיה זה ספר מקיף של תורת הלשון העברית. ממשפט אחר בקטע זה, שבו הוא מזכיר, כי עסק בפרק מיוחד בקרבת הלשון הארמית וּלְהִגֵּי ללשון העברית, והיה זה הנשא בפרק ה"ב (2), יש להסיק שוב, כי היה זה חיבור מקיף, וממילא מסתבר, כי היה שם החיבור שם כולל ומקיף. אולם כל זמן שאין בידנו עדות מפורשת, יהא השם "אצול אללגה אלעבראניה" (=יסודות הלשון העברית) בגדר השערה בלבד.

34. ע"י אלוני, קרית ספר, מג (תשכ"ח), 129/הע' 2.

35. לאחרונה נתגלו ואף כונסו על-ידי קטעי פירושים למקרא מבית המדרש של הטברנים, אלא שלא עסק בהם עד היום איש ולא ניסה לזהותם, והם מצפים לגאולה.

36. שרידי חיבור זה נתפרסמו בלשונו, כט (תשכ"ה), עמ' 23–9; 136–159. בעמ' 9–10/הע' 9–1 נרשמה הספורה הקשורה בחיבור זה.

37. מרגליות קטלוג כ"ה העבריים והשומרוניים במוזיאון הבריטי, III, לונדון 1915, מס' 1138 A (Or. 5552); דותן, עמ' 59–60.

38. ע"י הע' 17.

39. רס"ג¹.

ז. מקום החיבור וזמנו. אלה הן הראיות, כי נתחבר חיבורנו בטבריה: (1) עדותו של המחבר בדרך לאגב על ישיבתו "בחוצות העיר טבריה וברחובותיה" (ש' 9-10) כדי לכנס חומר למחקריו. (2) המחבר דן במבטא אנשי המקום (ש' 48) "ולהג' אהל אלבלד" (=העיר), וכך מדבר איש המקום, וכבר הובאה לעיל עדותו של רד"ק ב"מכלול". (3) המחבר משתמש במונחי הלשון הידועים כמונחים מיוחדים לאנשי הלשון בטבריה: אלמצותאת (ש' 54); שבא (שם). ואין זה מסתבר, כי בא המחבר לטבריה כדי לאסוף את החומר לעבודת מחקרו, כמו שעשו הבלשנים הערבים שהלכו לשבטי הבדוים, ואף נדדו לחצי האי ערב, כדי לאסוף חומר למילניהם. מחברנו מזדהה עם אנשי טבריה, וקרוב לוודאי, שבה כתב את חיבורו. כל הטוען, כי בא מן החוץ, עליו הראיה, וכל זמן שאין בידנו ראיה, כי בא מן החוץ, יש לראותו כאיש המקום. החיבור נכתב לפני שנת 930 לספה"ג, שהרי הראשון שמביא את כללי הרי"ש לפי כללי חיבורנו הוא רס"ג בפירושו ל"ספר יצירה", שנכתב בשנת 931⁴⁰. מסתבר, כי רס"ג קיבל דבריו מעלי בן יהודה הנזיר מורו בעל פה בשעה שלמד תורה אצלו בשנים 915-920 לספה"ג. זה אף מסתבר על סמך הניסוח של כללי הרי"ש בדברי רס"ג. במקרה זה יהא זמן חיבורנו בשנים 915-920 לספה"ג, שנות לימודו של רס"ג בטבריה. אם יזוהה עלי בן יהודה הנזיר עם אבו כת"ר, הרי שיבוא אישור נוסף, כי נתחבר חיבורנו לפני שנת 932, שהרי מסעודי⁴¹ קובע שנה זו כשנת מותו של אבו כת"ר.

ח. תיאור כתב היד. קמברייג', T-S. Ar. 32/17. דף אחד. קלף. הגודל: 13x17 ס"מ; השטח הכתוב: 9.5x15 ס"מ. 28 שורות בכל עמוד. הדף מחורר שני חורים גדולים, ונפגעו על ידם ארבע שורות, והם מכבידים על פענוח הכתוב בהן, ונוספים להם חורים קטנים רבים בגלל הדיו, שאכלה את הקלף ונתפורר. האותיות צרות וגבוהות. הלמ"ד עיקרה בגנה ובקו למעלה, ואילו בתוך תחום האות אלכסון דק מאוד, כדרך הלמ"ד בכתה"י של המאות י"ב. לגימ"ל עקב וסוליה ארוכה. הסמ"ך בעוקץ למטה בצד שמאל. הה"א בקו התחתון מוארך, עד שלפעמים הוא דבק באות הסמוכה. הדל"ת בשני עוקצים למעלה בגנה ושוקה מוכנס פנימה, והיא נבדלת יפה מן הרי"ש. האותיות והמלים כתובות צפופות מאוד, עד שקשה להפריד בין מלה למלה, והסופר מצא לנחוץ לציין בנקודה כסימן הפרד ביניהן (ש' 24, 47, בש' 8 היא מעל לאות וי"ו).

40. עי' מאלטר, עמ' 177.

41. מסעודי. 4/113.

מלים בודדות מנוקדות ויש ניקוד טברני, בבלי וארץ־ישראלי, ואלה הן:
 ניקוד טברני: והָהָה – והָהָה (ש' 34); חָצִי – חָצִי (ש' 35).
 ניקוד בבלי: דגש וקפייא בצורה מקוצרת מעל לאותיות ב' ב' (ש' 27), ת' (ש' 28).

ניקוד ארץ־ישראלי: דגש (ש' 21).
 ניקוד ערבי: נ[כר]גה (ש' 21); באלמנות'ה (ש' 22)⁴².
 ניקוד טברני לערבית: גטק (ש' 13)⁴³.
 סימן זקף להפסק: טבריה (ש' 10).
 מלים ערביות בקיצור: אע' = אעני (ש' 14, 26, 28, 37); מע' = מעני (ש' 42)⁴⁴.
 הנקודות המבחינות בקטע זה הן: צ' = צ; ח' = ח; ט' = ט.
 הסופר היה בקי ורגיל, אף כי נמצאים כנראה שיבושים בודדים בהעתקתו:
 בין במקום: מן (ש' 1); אלהאנים, במקום: אלתאנים (ש' 3); תעארף, במקום:
 תערף (ש' 36); אימארה, במקום: אמארה (ש' 46). נדמה, כי כה"י הוא מהמאה
 העשירית, שבה עדיין שימשו כל שלוש שיטות הניקוד אחת בצד חברתה.

ט. תוכן החיבור. קשה לפרט תוכן חיבור זה על סמך דף אחד בלבד,
 ועל פיו נוכל לציין תוכן פרקים בודדים ממנו:
 (1) צדר או (צדר או מקדמה).
 (2) הלשונות בכלל וקרבת הלשון הארמית ללשון העברית (מגאנסה אללגה
 אלסריאניה ואנואעהא ללעברניה – ש' 14–15).
 (3) האותיות וחלוקתן למוצאות (אלחרוף ומכ'ארג'הא – ש' 18; בגיד כפרת).
 בידנו רק קטע של הפרק האחרון, ואין בידנו תחילתו וסופו. בדף היחיד
 חמישים ושש שורות סמיכות וצפופות, ואף כי הדיון בו בשבע האותיות בלבד לא
 נשלם עניינו, הריהו כולל עניינים רבים וחשובים מאוד. אם נפרט את תוכנו נמצא:

- (1) דרך חקירתו (1–17).
- (2) דגש ורפי בכל האותיות (18–23).
- (3) דגש ורפי באותיות ח ו-ע (23–25).
- (4) דגש ורפי באותיות בגיד כפת (25–28).
- (5) מבטא האות רי"ש דגש ורי"ש רפי (28–29).

42. ושמא טעות ביד, ואין לראות סימן זה כצ'מה.

43. בלאו, עמ' 18 ועוד.

44. ע"ש, עמ' 54–55, אף כי אין בלאו עוסק בנדון. על סמך דרך זו ניסיתי לבאר בכתאב
 אלמצותא ש' 4: ק' = קאל; שלושה קטעים מחיבורי אבן בלעם, בית מקרא, ט (תשכ"ד), 3/94;
 ב'ק' = בקולה; 5/95: כ'ק' = כקולה (שכיח); JTS. Adler 3316, דף 5 ע"ב: זמ' = ומת'לה (11);
 אלכ' = אלכלמה (15). ע"י רס"ג, עמ' 46.

(6) מבטא האות צדי (29–32).

(7) מבטא יתר האותיות דגש ורפי (32–36).

(8) חוסר הכללים למבטא הרי"ש (36–43).

(9) כללי רי"ש דגש ורי"ש רפי (43–56).

אך כלולים בדף זה עניינים נוספים: השפעת הלשונות הזרות על העברית, קרבת הלשון הארמית ולהגייה לעברית, לשון הדיבור של פשוטי העם וההמון, מבטא בני ארץ ישראל ושאר הארצות ועוד. להלן יידונו רק מקצת הסעיפים והעניינים הכלולים בדף זה, אין ספק, כי היה זה ספר רב היקף ואחד החיבורים החשובים ביותר של חכמי הלשון והמסורה בטבריה.⁴⁵

י. דרך חקירתם של אנשי המסורה והלשון בטבריה. עלי בן יהודה הנזיר מתאר לנו את דרך חקירתו, ותיאורו זה חשוב מאוד כדי להציץ לדרך עבודתם של אנשי המסורה והלשון בטבריה, כי יש בה חידושים רבים בשבילנו שלא נודעו לנו ממקור אחר עד היום.

(1) הוא לומד דברי החכמים שקדמו לו ומתייחס לדבריהם ברצינות רבה:⁴⁶ "וידענו, כי הראשונים לא הוסיפוהו (את הרי"ש) יחד עם השישה (בג"ד כפ"ת) אלא מתוך חכמה ויסוד חזק, והארכתי את העיון בהם".

(2) הוא בוחן ובודק דברי החכמים בהתאם לנמצא במקרא ובלשון הדיבור:⁴⁷ "והתחלתי לחקור את המקרא ואת הלשון המדוברת" (אלקראן, וכלאם אלאסתעמאל), ולא פירט כאן, מפי מי שמע לשון הדיבור, ומסתבר כי הקשיב לדברי בני סביבתו בבית המדרש, בבית הכנסת ובסביבה.

(3) הוא קובע את דעתו ומנסח את כלליו ואת תורתו בכתב, והוא מספר להלן שבדק ובחן את כלליו אם אינם בניגוד למה שהוא שומע:⁴⁸ "מתבונן אם ייהרס דבר ממה שקבעתי כיסוד או יהא נפסד דבר ממה שנראה לי ובוטא לפי". לא קבע כלליו בקלות, כי הוא מציין:⁴⁹ "אחרי עמל רב ועיון חזק".

(4) הוא בוחן ובודק את כלליו, אם הם מתאימים לנמצא בכל המקרא ובלשון המדוברת של פשוטי העם וההמון:⁵⁰ והשווייתי בענין זה (הכללים) בכל המקרא ובלשון הדיבור, והייתי מאריך השהייה (תרגום מילולי: השיבה) בחוצות טבריה וברחובותיה מקשיב לדיבור פשוטי העם וההמון ("ועארצ'ת בד'לך פי ג'מיע אל-

⁴⁵. כבר נזכר לעיל היקפו הרב של החיבור על סמך ההוכחה כי דן בפרק מיוחד על קרבת הלשון הארמית ללשון העברית (ש' 13–15). מסתבר, כי כלל בחיבורו גם ענייני מסורה רבים, מאחר שדן בלשון המקרא ("אלקראן").

⁴⁶. ש' 4–5. ⁴⁷. ש' 6–7. ⁴⁸. ש' 12–13. ⁴⁹. ש' 7–8. ⁵⁰. ש' 8–11.

קראן ופי כלאם אלמסתעמל וכנת אטיל אלג'לוס פי סאחאת טבריה ושוארעהא אסתמע(?) כלאם אלסוקה ואלעאמה).

(5) בסיום כל פעולה הוא מסכם את תורתו ואת כלליו ומציין זאת במלים "ונתברר כי זה נכון ומדויק" ("פכ'רג' צהיה מחרר").

יש בכל אלה מדרך החיבור שקבע בעל "ספר יצירה" בסוף חיבורו: "והביט וחקר והבין וחקק וחצב וצרף ועלתה בידו".

דברים חשובים רבים כלולים בתיאור זה של החקירה: אין החוקר ממציא חוקים על סמך הסברה בלבד, אלא בדרך ניסיונית, והבדיקה לא נעשתה על יסוד תעודות כתובות ובספרים מקובלים בלבד, אלא גם על סמך לשון הדיבור ואף חיפש את המקורות הנאמנים ביותר של לשון הדיבור כמות שהיא בפי פשוטי העם וההמון.

כדי שנבין את הערך של תיאור זה, יובאו כאן שתי מובאות מדברי קאהלה: "בספרי הדקדוק העברי לא שמו לב כלל וכלל, אם כללי המבטא שניסחו אנשי המסורה עד לפרטי פרטיהם, מתאימים למבטא הלשון העברית בזמן שהייתה מדוברת. אבל צריך שיהא ברור לנו, כי העברית כלשון עממית מדוברת בשנת 500 לפני סה"נ מתה לחלוטין, ומאז ואילך חייתה רק כלשון מלומדים וכלשון התפילות בלבד. בזמן שניגשו אנשי המסורה בטבריה לעבודתם, כבר חלפו 1.300 שנה מאותה תקופה"⁵².

"אבל אם קובעים אחת לתמיד, כי בתורת הניקוד שלהם (של אנשי המסורה בטבריה) נמצא במידה מסוימת מבנה מלאכותי, הרי שחייב להיות תפקידו של המדע לעקוב אחרי מקורות המבטא של הלשון העברית, שהיו בלתי תלויים בעיבודם המלאכותי (Konstruktion) של אנשי המסורה האלה"⁵³. על כן חביבות עליו המלים: began work, create, introduce⁵⁴. לפי קאהלה היו אנשי המסורה בודים מליבם, מהפכנים וריפורמטורים.

נגד דעות קאהלה והשקפותיו יצא ברגשטרסר⁵⁵, ובימינו יצאו נגדו חוקרי

51. ש' 16, וע"ש ש' 7.

52. P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, שטוטגארט 1927, עמ' 43. אף הוא חזר על

דעתו בכל חיבוריו עד סוף ימיו. עי' *Cairo Geniza*, אוקספורד 1959, עמ' 46–47; 95; 106–107. הדעה, שהלשון העברית הייתה לשון מתה כבר נמצאת זמן רב לפני קאהלה בספרות הבלשנות העברית בגרמנית, כגון: J.D. Michaelis, *Beurtheilung der Mittel, welche man anwendet, die ausgestorbene Hebräische Sprache zu verstehen*, גייטינגן 1757. יש לציין, כי קאהלה לא ידע על לשון חז"ל שהייתה חיה עד מאתיים שנה לספה"נ כלשון מדוברת.

53. ע"ש, עמ' 55 ועוד. 54. עי' גיזות קהיר (הע' 52), עמ' 184–188.

55. *OLZ* XXVII, (1924), עמודות 586–582: *Ist die tiberiensische Vokalization eine Rekonstruktion?*

הלשון העברית בארצנו: ז' בן חיים⁵⁶, א' גרבלי⁵⁷, ח' ילון⁵⁸ וי' קוטשר⁵⁹. חיבורנו זה, שהוא מידו של אחד מגדולי הבלשנים של אנשי טבריה, נותן אישור מלא לדיעותיהם של חכמי ארצנו ולמלומדים כברגשטרסר וסותר סתירה גמורה ומוחלטת את דעותיו של קאהלה, שהיו השליטות בין החכמים בעשרות השנים האחרונות, והיו גם רבים מחכמינו שדבקו בהן⁶⁰.

לשונות הדיבור בטבריה. בציינו דרך חקירתו מספר עלי בן יהודה הנזיר, אילו לשונות שמע מפי פשוטי העם וההמון, והוא מציין: "מה שבוטא בו (בכללים) מן הלשון העברית והלשון הארמית ולהגיה...". (פי מא גטק ב[ה מן אל] עבראני ואלסריאני ואנואעה אע לגה אלחרגום וגירה). מסתבר, כי נתכוון לאנשים שונים שדיברו להגים שונים של הלשון הארמית: ארמית מזרחית (התיירים והעולים מארץ בבל לטבריה) וארמית מערבית. ויש מקום לסוגי ארמית שונים בחוצות טבריה וברחובותיה במאה העשירית, ששימשה מרכז לתורה ומרכז לרפואה ומרכז לעלייה לרגל. אולם אין זה מסתבר, כי הייתה הלשון העברית לשון דיבורם של אנשי טבריה. מן המובאה בפירוש "ספר יצירה"⁶¹ לרס"ג מפי האשה "יא ספרא אפני ברי" אפשר להסיק, כי פשוטי העם דיברו ארמית. ומסתבר מאוד, כי בפי פשוטי העם היה חי ז'רגון של ארמית ועברית. יש מקום לסברה, כי יציאתו בפעם השנייה (עי' להלן) לשמוע דיבורם של פשוטי העם וההמון הייתה בימים מסוימים או במקום שהיו באים שם פשוטי העם וההמון ביום שוק. הכוונה לאלה שבאים לשם מן הסביבה – היישובים בגליל – ומן היישובים בעבר הירדן. ידועים לנו פייטנים, שהיו בני היישובים משני עברי הירדן. גם אנשי הגליל וגם אנשי עבר הירדן, ר' פינחס מכפרא, ר' יוסי בירבי ניסן משה – קריתיים, היא נזה שבעבר הירדן ועוד⁶². גם אנשי הגליל וגם אנשי עבר הירדן דיברו קרוב לוודאי ארמית. אולם אין לפקפק באמיתות דבריו של החוקר המעמיק

56. עי' ספר היובל לאסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 99-66; Studies in the Traditions of the Hebrew Language, מדריך ברצלונה 1954, עמ' 29 ואילך.

57. עי' לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 88.

58. עי' ללשון המגילות הגנוזות, סיני, כו (תשי"ז), עמ' רעב.

59. לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 49-54; הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 37-34.

60. י' גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 104, 125-126.

61. רס"ג, 2, 10-9/45. מרבית להביא משפט זה כמובאה. עי' גומפרץ, הנ"ל (הע' 50); ח' ילון לשוננו, כד (תש"כ), עמ' 160. – רס"ג השתמש במלה הארמית "ספרא" גם במקום אחר, פירוש משלי, 10/14: "פאמא אלספרא פוצ'עו אלמאסראת ואשבאההא".

62. עי' מ' זולאי, לתולדות הפיוט בארץ ישראל, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' קו-קפ; הנ"ל, לדמותה של לשון הפייטנים, מלילה, א (תש"ד), עמ' 69-80; הנ"ל, מאזנים, ט"ז (תש"ג), עמ' 217-223; ש' שפירא, מלשון פייטנים, הדואר, ניו-יורק תשכ"ג.

והרציני שלפנינו, כי שמע לשון עברית, ומסתבר, כי נתכוון לאותם ביטויים ולשונות עבריים, שהיו מעורבים בפי דוברי הארמית, שלא הייתה ארמית צחה וטהורה אלא מין ארמית יהודית, בדומה ליידיש בפי יהודי מזרח אירופה. והרי שני עדים על שימוש באוצר מלים עבריות בלשון הדיבור של בני טבריה במאה התשיעית והעשירית:

(א) רס"ג פותח את ספרו כתאב אלסבעין לפט'ה (שבעים המלים הבודדות) בעשר מלים מיוחדות, ונתברר כי אלה הן מלים מן השימוש היום-יומי בארץ ישראל ובבבל במאה התשיעית העשירית.⁶³

(ב) גם ב-ספר הקולות למשה בן אשר אנו מוצאים בחמשת הדפים שלפנינו⁶⁴:

(א) מונחי לשון: בי, דגש, פי, פ, פתח, קמץ, רפי, שבא(=שווא).

(ב) מונחי קודש: איסור, חמץ, חטאת, משנה, שריפה, שור הנסקל.

(ג) מלים כלליות: זה הכלל, חד, כותח (איסור כותח), כל קרייה, לית (ארמית ששועברה), לשון נשיאה.

וכל המובא מאוצר הלשון העברית בלשון הדיבור של בני טבריה במאות התשיעית והעשירית אינו אומר, כי דיברו יהודי התקופה ההיא לשון עברית מלאה ושלמה, ויש אף להוסיף ולומר, כי לא הייתה הלשון העברית היסוד הראשי בלשון הדיבור היום-יומי. אולם יש מקום לקבוע, כי היסוד העברי בלשון הדיבור היום-יומי היה בערך כמו בן יהודי הגולה במרכזיהם באירופה עד מלחמת העולם השנייה: ליטא, פולין, רומניה, רוסיה⁶⁵, אין בידנו כיום לומר, אם חלקה של העברית בלשון הדיבור במאה התשיעית והעשירית בטבריה היה רב יותר מאשר בן יהודי התפוצות, או היה פחות מאשר שם. אין לשכוח כי הלשון היסודית בדיבור היום-יומי הייתה הארמית ואחר כך הערבית, ושתיהן קרובות לעברית.

(ב) חשובה יותר מעדותו של רס"ג בנדון תהי עדותו של דוד בן אברהם אלפאסי, מאחר שחי בארץ רוב ימיו בעיר הקודש ירושלים או בטבריה⁶⁶ במאה העשירית⁶⁷ וכתב חיבורו ג'אמע אלאלפאט' בארץ (בשנים 930–950 בערך)⁶⁸.

63. ע"י קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית, לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 153–172.

64. כמלים בלשון בדיבור אפשר לציין רק בודדות: איסור, חמץ, שריפה, כותח, לשון, ואילו יתרון הן מלים הקשורות בנושא בבית המדרש.

65. ע"י חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית, העומד להתפרסם בקרוב.

66. ע"י סקו, ג'אמע, מבוא, עמ' L-XXXI, ומסקנתו כי חי בירושלים. אולם בעמ' XLIX הוא מציין, כי השתמש בשיטת הניקוד הטברנית. וע"ש, עמ' XXXVI שיתכן כי כתב ספרו במקום אחר בארץ ישראל, ואולי זוהי טבריה, המרכז לאנשי הלשון והמסורה.

67. ע"ש, עמ' XXXIII, לפי סקו פעל במחצית השנייה של המאה העשירית.

68. ע"ש, עמ' LXIII-LXII, לפי סקו לא השתמש מנחם במחברתו בספר זה, אולם לרגל

יותר ממשהו אחר הריהו מעיד על מלים שונות הנמצאות בלשון הדיבור בארץ, ואלה הן⁶⁹:

ג ז ר וגורת (דנ' ד, כא) גזירה מן השמים⁷⁰: 'ועלי מא תסתעמלה אמתנא ענד כל מציבה...' (= כפי שאומתנו משתמשת בשעת כל פגע [או אסון]: גזירה מן השמים).

כ ר ר וכשט תכריכין ותכשיטין בערך תכריך בוץ (אס' ט, טו)⁷¹: 'תיאב אלביאץ' וליס לה נט'יר ולכן יקאל תכריכין ותכשיטין' (= בגדים לבנים ואין לו דומה במקרא, אולם אומרים [כלומר העם משתמש...] ויש להעיר, כי השורש כשט אינו במקרא והוא מלשון חכמים.

ס מ ן סימן הערך נסמן (יש' כח, כה)⁷²: 'ומת'לה כל סימן יסתעמל למעני אלחדוד ואלעלאמאת' (= וכמוהו כל 'סימן' משתמשים בו [בדיבור] בהוראת גבולות וסימנים).

צ ר ר צורך בערך צרכך (דה' ב, טו)⁷³: 'כחסב חאג'תך וליס לה נט'יר לאכן יסתעמלון אלעבראניין צורך פלוני חאג'ה פלאן' (= ואין לו דומה, אולם היהודים משתמשים [בדיבורם]: צורך פלוני).

ר ש ה ערך רש ארשת, רשות⁷⁴: 'ארשת שפתיו ואלאלף פיה ללתסמיה כמא קד קדמנא ומן ד'לך יסתעמלון אלעבראניין...' (= (תה' כא, ג) האלף בה למשקל כמו שכבר הקדמנו ומזה היהודים משתמשים [בדיבורם]: רשות ורשותו). אף הוא עצמו משתמש בביטוי 'רשות הרבים'.

עיוקי בדבר השקפות קראיות ב'מחברת מנחם' נתברר, כי השתמש בחיבור זה בלא ספק וכל מהדורה מדעית מדויקת תגלה זאת, מאחר שדברים רבים ב'מחברת' מתבארים ומתפרשים מתוך תפיסה זו.

69. עי' דברי סקון, שם, עמ' LXIII-LXIV, שהוא מתפלל על מלים אלה, ואינו יודע פשר הפלא. חבל שההדיר סקון את קיצור החיבור, ונמצא החיבור השלם מצפה עדיין לגאולה ולעבודת מחקר נוספת. וחבל שאף הקיצור לא תורגם ולא נתפרש פירוש מדעי. אין בהערה זו לפסוע בעבודתו המדעית המדויקת של סקון ששיקע עבודה רבה וחריצות רבה במהדורתו. 70. ג'אמע, א, 62/316-63.

71. עי'ש, ב, 63/130-64. אין כאן למלה המשמעות בגדי מתים אלא בגדים, בגדים לבנים. עמנאל הרומי, מחברת ה: 'בני ישן עד שעה רביעית בתוך התכריכים'. הצירוף אינו נמצא במילונים העבריים, אף כי הוא ביטוי עממי ומובא בנוסח הכתובה הספרדית. במשמעות בגדי מתים עי' רשה'ג, דיואן, לו/23.

72. עי'ש, ב, 55/333. ערך נפוץ בספרות ימי'הביניים. גם רס'ג³ הביאו ערך 22. עי' ל' פרייס (Leo Prijs), *Grammatische Terminologie*, באול 1950, עמ' 93-95; נמצא גם T-S. N.S. 220/5; T-S. N.S. 150/2 ועוד.

73. ג'אמע, ב, 46/531-47. ערך זה נמצא בין עשרת הערכים הראשונים של רס'ג³. עי' קבוצת העשר... (הע' 63), ערך 10, עמ' 167-168.

74. ג'אמע, ב, 23/630-25/631.

על פי חיבורו של דב־א אף הוכח בימים האחרונים, כי היו מאות ואף אלפי מלים עבריות כרכיב עברי חי בלשון הערבית-יהודית בארץ ישראל⁷⁴. מסתבר אפוא, כי כך יש להבין את דברי עלי בן יהודה הנזיר "מה שבוטא מן העברית ומן הארמית ולהִנִּיקָה", כלומר לשון התרגום והדומות לה, שהרי היא (הארמית) קרובה לעברית. לו דיברו ארמית טהורה, לא היה איש רציני זה מזכיר לנו את העברית: ולו דיברו עברית טהורה, לא היה מזכיר את הארמית. הוא הזכיר שניהם בנשימה אחת, כי היו בלשון הדיבור הארמית יסודות עבריים. אפשר לומר, כי הזכיר את העברית תחילה, הואיל והיא הלשון שהוא עוסק בה והיא לשון עמו. משום כך ראה צורך לנמק, שהארמית קרובה לה קרבת לשון במידה כזו, שאינה שונה בהרבה מהלשון העברית, והרי זוהי דעתנו ודעת כל החכמים בין אומות העולם עד היום. באופן זה אפשר להצדיק את דיבורו של עלי בן יהודה הנזיר. כי אכן שמע לשון עברית בדיבורם היום-יומי של פשוטי עם וההמון ברחובות טבריה בימיו.

ומדוע מצא דיבור זה בין פשוטי העם וההמון דווקא? אף כאן יש לדייק ולומר, שבימיו, אחר שחלפו מאתיים וחמישים שנה של השלטון הערבי, כבר פשטה הערבית בין תושבי העיר טבריה במידה כזאת, שדחקה את הלשון העברית ואת הלשון הארמית גם יחד. רק פשוטי העם וההמון המשיכו לדבר ארמית מעורבת עברית. ועדות מפורשת לנו על כך מפי רס"ג⁷⁵ שתלונה בפיו, כי השתלטו הערבית והארמית על העברית.

אולם מדיוענו זה יש להסיק מסקנות חשובות רבות:

- (א) אנשי המסורה היו בסביבה טבעית בארצם ובין בני עמם, שהמשיכו לקרוא במקרא כמו שקראו אבותיהם.
- (ב) הם לא היו מהפכנים ולא היו ממציאים, אלא אנשי מסורה ממשיכי מסורת הדורות שלפניהם.

(ג) במאה התשיעית ובמאה העשירית דיברו חלקים שונים של היישוב בארץ ישראל לשון ארמית מעורבת ביסודות עבריים, וחלקים אחרים של היישוב, ובייחוד המשכילים, דיברו בלשון ערבית מעורבת ביסודות עבריים.

(ד) הרכיב העברי בלשונות הלעז של היישוב היהודי בארץ היה עשיר מאוד והגיע לסך של אלפי מלים, והוא הוא היסוד של הרכיב העברי החי בפי בני ישראל בלשונות הלעז שהם משתמשים בתפוצות הגולה.

עדיין רחוקים אנו מכינוס מלא של אוצר הלשון העברית. עדיין לא נכתב הפרק על הספרות היהודית בארץ ישראל מן המאה השביעית עד האחת עשרה.

74. חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית, העומד להתפרסם בקרוב.

75. ע"י רס"ג, הגלוי, מהד' א"א הרכבי, פטרסבורג תרנ"א, קנה 23/.

הסוג הטוב ביותר לעניינו הוא הספרות הערבית-היהודית או הארמית-היהודית אך לדאבוננו לא נשאר בידנו כלום מן הספרות הארמית-היהודית. מן הספרות הערבית-היהודית נשארו רק ספרים מעטים מן המאה העשירית, ואילו על מאות השנים שקדמו לה (מאתיים וחמישים שנה) אנו יודעים מעט מאוד. בימים האחרונים נתפרסמו שרידי חיבורים אחדים בלבד. חקר החומר הספרותי וכינוסו יביא בסיכומו אוצרות של הלשון העברית, שהיו קיימים במציאות באותן המאות בארץ ישראל.

מקצת החוקרים מדלגים על איי העברית בספרות זו בהעלם אחד, ויש שמרגישים באוצר מלים זה ופוטרים אותו במלות השתוממות והתפלאות בלבד. אולם יש חוקרים שמרגישים ביסודות העבריים.

(1) שטיינשניידר אומר על אחד הסופרים העבריים האלה⁷⁶: "הוא עובר מרוב קנאה לעברית".

(2) א"ש הלקין⁷⁷: "לשם סודיות ועם תייר מארץ אחרת דיברו עברית".

(3) שז"ל סקו⁷⁸: "לפעמים הוא רומז לעברית החיה".

(4) כולם מסכימים⁷⁹: "לשימוש במלות גנאי כנגד האיסלאם".

(5) ב"צ דינור⁸⁰: "יסודות עבריים בלשון הערבית שבין היהודים" מתחומים שונים.

(6) ש' שפיגל⁸¹: "נחלת ניב עממי מדורות דוברי עברית עוד בימי הבית". הוא

מונה שלוש מלים נדירות: ניאוב = שוקת; לוייה = יללה; מספק = סכנה.

76. על יפת הלוי בספרו, *Arabische Literatur der Juden*, פרנקפורט 1902, עמ' 81: Er schrieb wohl nur arabisch, geht aber im Eifer (vielleicht auch aus Vorsicht?) ins hebräische über. אף מרגליות מהדיר שרח ספר דינאל ליפת בן עלי, אוקספורד 1889, עמ' IX למטה, אומר: while a few are Hebrew words in an Arabic dress, שניהם לא ראו באלה רכיבי עברי קבוע.

77. The Medieval Jewish Attitude to Hebrew, Studies and Texts, I, קמברידג' 1969, 233/הע' 1.

78. מבוא, עמ' LXIV-LXIII.

79. והיה בו אוצר לא קטן: איש הרוח, איש שוטה, מגונה, טעות, מכות (= מכה), ממזר, מצבה, משוגע, נבוה, סתום עין, עיוור, פסול (במקום: רסול), קלון (במקום: קראן), רועה צאן. הספרות: ל"ק, עמ' קנח-קנט; א'ניבואיר, *Aus der Petersburger Bibliothek*, לייפציג 1866, עמ' 111-112; מ' שטיינשניידר, *Polemische Literatur*, לייפציג 1877, עמ' 302, 312, 348; מרגליות פירוש דינאל ליפת בן עלי, אוקספורד 1889, VII/הע' 2; ה' הירשפלד, פירוש נחום ליפת בן עלי, לונדון 1911, עמ' 21; שז"ל סקו, ג'אמע, מבוא, עמ' LIII; י"י ריבלין, ידע העם, ג (תשט"ו), 126/הע' 1.

80. ישראל בגולה, א(4), עמ' 375-380. ויש שם אוסף מלים 300-350 מלים. אולם זה ליקוט ממקורות שונים ורבים בארצות שונות, והוא טעון מיון לפי הארצות ובדיקה יסודית לפי המקורות. עשרה אחוזים מאלה נמצאים גם ב'ג'אמע'.

81. ע"י מלשון פיטנים, ניו-יורק תשכ"ג (תדפיס מן "הדואר").

7) א"מ הברמן⁸²: "לשון עממית בתפילה ובפיוט", והביא את השורש בטן להריון מדברי סהל. בן מצליח⁸³: "ואיך אחריש ודרכי עובדי עבודה זרה בין מקצת ישראל יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים: 'יא ר' יוסי הגלילי, רפאני הבטינוני'. ובפיוט 'חד גדיא' מצא בכ"י ישן⁸⁴: תשעה ירחי בטנה, במקום: תשעה ירחי לידה⁸⁵.

יב. כללי הרי"ש בדגש ורפי. הקטע כולו מוקדש לרי"ש, אולם לכללי הרי"ש מוקדשות השורות המעטות בסוף הדף (ש' 51-56), והן חשובות מאוד. בהן נתגלה המעיין והמקור, שממנו נבעו כל הדברים הקשורים במבטא הרי"ש בספרות ימיה הביניים והביאו במבוכה את החכמים והמלומדים.

ואלה הם שני הכללים שאפשר לגסס על סמך קטע זה:

א) הרי"ש נהגית הגייה מיוחדת, אם סמוכה לה אחת משש האותיות זד-ט סצ-ת בתור קדימות או שתי האותיות ל-ג בתור אחירות, ותהיה אות זו או הרי"ש בשווא.

ב) אין הרי"ש נהגית הגייה זו, אם תהא תנועה חוצצת ביניהן.

אין עלי בן יהודה משתמש בניסוח כלליו במונחים "דגש ורפי" או במונחים "חזק וקל" או במונחים "קשה ורך", אין ספק, כי ידע את הזוג הראשון, מאחר שבדף בודד זה השתמש במונח "דגש" שבע פעמים ובמונח "רפי" ארבע פעמים. אם אנו מבינים במלים "ריש נבטאת" דגש, ו"ריש לא נבטאת" רפי, יהיה כלל א "ריש דגש", וכלל ב "ריש רפי". זה נותן גם ההיגיון כתוצאה מדיוג, ואף אמר במפורש פעם אחת: "ונשאר הדגש והרפי האמתי שאמרו הראשונים כלומר בגד כפרת" (ש' 36-37). מסתבר, כי בכוונה תחילה לא השתמש עלי בן יהודה במונחים "דגש ורפי", מאחר שאלו מכוונים לכל אותיות האלף-בית, חוץ משתי האותיות חית ועיין, ואילו האותיות בגד כפת יש עמהן שינוי ההגייה: כאותיות פוצצות וכאותיות חוככות.

להגיית הרי"ש הקדישו בלשנים חשובים ונכבדים דיונים ארוכים ומפורטים, וביניהם: דאלמן⁸⁶, שסיכם את הדיון של כל החכמים שדנו בזאת לפניו, והוא דיון

82. הפיוט כמקור למלים והוראות שנשתכחו, פרקים, א, ירושלים תשכ"ז-תשכ"ח, עמ'

31-29.

83. עי' ל"ק, עמ' 32.

84. כ"י אוקספורד 1189, פא ע"ב. עי' פרקים הג'ל (הע' 82), עמ' 30 והע' 4.

85. ולא נכללו בתוך הדברים אוצר המלים המשוערבות, שעליהן דן לאחרונה י' בלאו, *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic*, אוקספורד 1965, עמ' 133-166, ושם מובאת רשימה של שמונים מלים והספרות הקשורה בנושא זה.

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, 86

p. 63-65

מפורט ורציני מאוד, ולאחרונה מורג⁸⁷, שסיכם דברי בלשני ירושלים בנדון, גמפרץ⁸⁸, גרבלי⁸⁹ ובן חיים⁹⁰.

כדי לציין שני ריש השתמש עב"י בשתי דרכים:

(1) ריש בלא דגש וריש בדגש (ש' 52): "אלריש אד'א [ג'אור] ו' אחרף מן קבלה קיל ריש" (= הריש כשהיא סמוכה לשש האותיות כקדימות אומרים ריש) ואין הדגש בריש ברור במידה מספקת כי הדיו מכוסה. ציון הריש רומז לכפל של האות הזאת ולפי תיאורו של מורג הן רעידות אחדות של חוד הלשון (r^f).

(2) תיאור הנייה בצירוף סימן (ש' 28): "ואלאכ'ר יקאל בתקלב אללסאן אצ' ריש וריש" (= והאחר יבוא בהיפוך הלשון, כלומר ריש וריש).

הריני מודה ומתוודה, שאין הנקודה תחת הי"ד בתיבה ריש מתפרשת אלא בהתאמה למלים המבקשות להגדיר את הגיית הריש "בתקלב אללסאן". לפי משמעותן של שתי מלים אלה אין לכלול בהן רעידות אחדות של הלשון (r^f), אלא שינוי מצד הלשון של הגיית הריש הזאת כעין דרך האנגלים, שהם מטים את הלשון לצד ימין בחלל הפה ונוגעת הלשון בשיניים ובחניכיים העליונים בצד ימין. בדרך הגייה זו הריש היא באמת אות שיניים ולשון גם יחד, כגון: rare, read, right וכד'⁹¹. מסתבר, כי המלה "ריש" ביקשה להביע את תוכן המלים "בתקלב אללסאן" = היפוך הלשון, וכתוצאה מזאת הייתה הריש כאילו עטופה ומגולגלה ונקראה "ריש מכרוך" (ע' להלן).

לפי תפיסה זו של הגיית הלשון תסתבר לנו העובדה, שאין הריש הזאת באה לידי ביטוי בכתב-היד של הניקוד הטברני⁹², ראשית – שאין הדגש בא לציין דרך הגייה זו; ושנית – שלא היו כללי הריש מנוסחים וקבועים לאנשי הלשון והמסורה, ולא היו ידועים להם. אף לאחר שנוסחו כללים אלה, לא נתפשטו בין הסופרים, כי קשים ומסובכים היו יותר מכללי אוייה ובגיד כפ"ת. אף אלה שהעתיקום בספרות המסורה בלבד את הכללים ולא השתמשו בהם.

בביטוי אחר הגדירו לפי רס"ג את הגיית הריש אנשי טבריה וארץ ישראל, והוא "ריש מכרוך וריש גיר מכרוך". רס"ג אומר בפירושו ל"ספר יצירה"⁹³: "ואמא תצ'אעף אלריש פאנה ללטבראניין פי אלמקרא וללעראקין פי

87. עמ' 216–224.

88. מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 111–112; 131–141; 205 / הע' 1.

89. לשוננו, קובץ מיוחד, יט (תשי"ד), עמ' 87.

90. בן חיים, עמ' 168–170.

91. ע' דאלמן הניל, 12–10/64.

92. ע' מורג, 18–16/232.

93. רס"ג², 8–4/46.

כלאמהם לא פי אלמקרא ויקולון הד'א ריש מכרוך וריש גיר מכרוך פאמא רסום אלעראקין פי ד'לך פאלתמסנאהא פלם ג'ד להא אצל'א יג'מעהא ואמא רסום אלטבראנין פאנא נד'כרהא פי תפסיר אלפרק אלד' מן הד'א אלכתאב פי קסמה אלכב חרפא ה' אקסאם בעון אלרחמן.

ותרגמו⁹⁴: הכפלת הריש הריהי לטברנים במקרא ולעיראקים בדיבורם ולא במקרא, והם אומרים⁹⁵ ריש מכרוך וריש בלתי מכרוך. ואילו כללי העיראקים בנדון חיפשו ולא מצאו להם יסוד שיקבצם, ואילו כללי הטברניים הרי נזכרים בפירוש הפרק הרביעי של ספר זה בחלק עשרים ושניים האותיות חמישה חלקים בעזר האל הרחמן.

לאמברט תרגם⁹⁶: Resch grasseyé (= ריש מנוחררת); Resch qui n'est pas grasseyé (= ריש שאינה מנוחררת, כלומר נהגית ברורה), ולא פירש דבריו ועל מה הסמיך את פירושו.

דאלמן פירש⁹⁷ על סמך הסורית כריהתא ein quiescierender konsonant (= עיצור נח).

קאהלה פירש⁹⁸ על סמך הסורית כורחא (פיין- סמית 1819) verhülltes Reš (-ריש עטופה), כלומר מלשון תכריכין.

לוי תרגם⁹⁹: in der Sprache nicht zusammengerollt, וביאר בעצמו: כלומר היא נהגית בתנועה באופן ברור. לוי הלך בעקבותיו של דרגבורג (ע' הע' 102), ואף הוא ציין דיון זה. לפי ביאור זה: ריש מכרוך - ריש שאינה נהגית, ואילו ריש גיר מכרוך - ריש נהגית בתנועה ברורה.

גומפרץ פנה לבנעט ומביא בשמו¹⁰⁰: אני חושב שאל כארחה ואלכארכה הוא גרון האדם או חלק ממה שיש בגרונו, ונתלה גומפרץ בדברי בנעט: ריש מכרוך של רסג כנראה מציינת הגייה הנחתכת באלכארכה, היינו הגייה גרונית של הריש.

גרבל הייתה הראשונה¹⁰¹ שהסבה את תשומת הלב לביטוי בתיגאן: יזין נקרא מכרוך, וסתרה בזה את דעת גומפרץ, כי לפנינו הגייה גרונית.

94. הש' תרגום הפסקה גומפרץ, 10-6/114; מורג, עמ' 216-217.

95. לא ברור מי האומר, ומסתבר כי הם אנשי טבריה, וע' להלן,

96. רסג², 2/69.

97. דאלמן 7-4/64. במילונים לצרפתית נזכרת במפורש גם מנוחררת ובלתי מנוחררת.

98. P. Kahle, *Der Masoretische Text des AT.*, לייספציג 1902, 3/38.

99. חלק גרמני, *7/14; והע' 3.

100. גומפרץ, 18-9/114.

101. לשוננו, יט (תשי"ד), עמ' 86-87.

דרנבורג פירש¹⁰² בהסתייגות: "זין נקרא מכרוך" כלומר זין דגושה, כי לפיו: כרך-כפל.

בן-חיים¹⁰³: "נראה לי שהביטוי 'מכרוך' הוא מונח דקדוקי לא-ערבי, שנשקל במשקל ערבי, בדומה למונחים דגש ורפה, שמצאתים בספר דקדוק שומרוני הכתוב ערבית, שקולים במשקל הערבי: מדגושה, מרפיה. קרוב בעיני שהוא מונח ארמי משרש כרח (בארמית המזרחית החיית הגיה כח'א הערבית!) ויש לו אח בסורית, ואכמ"ל."

מורג¹⁰⁴ נוטה לביאורו של גומפרץ על סמך חוות הדעת של בנעט: "מסתבר פירושו של... בנעט... פירוש הגזור את המונח מן 'כארכה' - גרון."

לי נדמה, כי ביטוי זה "ריש מכרוך וריש גיר מכרוך" אינו מתייחס להגייתם של יהודי בבל¹⁰⁵, אלא לאנשי טבריה, כי אין ספק שהכתוב בתיגאן¹ הוא מכון לאנשי טבריה: "וכן יש להן זין נקרא מכרוך" (2/389-). משמעות המלה הוא: כרוך, מגולל (כלומר הלשון עטופה ומגוללה, כמו שהתבארה בביטוי 'בתקלב אללסאן'). זוהי מלה עברית בנטייה של הפועל בערבית: מפעול-מכרוך. אנו מוצאים מונח זה גם בספרות המסורה:

דקה-ט¹⁰⁶: (1) כל לשון ברכה / ... לעולם היא כרוכה

(2) חוץ מאחד במקרא מיוחד על כף טעמו / והוא כרוך בנאמו

(3) כל¹⁰⁷ לשון ירידה והליכה / ... בלשון לא כרוכה

(4) כל¹⁰⁸ לשון הליכה / ... בלשון לא כרוכה.

דותן פירש¹⁰⁹: "כרוכה" - התיבה גלולה וקשורה, מכווצת בהגייתה, כי שוואה מחובר עם שלפניו, הוא נח ואין לו עמידה לעצמו (והשווה לשון 'גוללם' האמור בשער ה' ש' 6 בהוראה דומה); וכן פירש שם (עמ' 275) "לא כרוכה": התיבה אינה מכווצת בהגייה, אלא נהגית בהרחבה, בגלל ניעתו של השווא שאינו דבוק אל שלפניו אלא עומד לעצמו (ור' בשער כא, בפירוש לש' 1). אולם לא נדון על ידי דותן הביטוי "ריש מכרוך וריש גיר מכרוך" וגם לא הביטוי: "זין מכרוך".

102. תיגאן, 2/389-: כרך = כפל - enveloppé, כלומר ריש עטוף במעטפה, ולא נתפרש לי תרגומו.

103. בן חיים, עמ' 169-170.

104. מורג, 219/הע' 45.

105. כפי שסבורים כל מפרשי הפסקה הנ"ל, מורג, 220/הע' 45: "שכן רס"ג נתכוון לציין במונח 'מכרוך' ר' שבהגיית בני בבל ולא ר' שבהגיית בני א"י."

106. דותן, 1/140, 4.

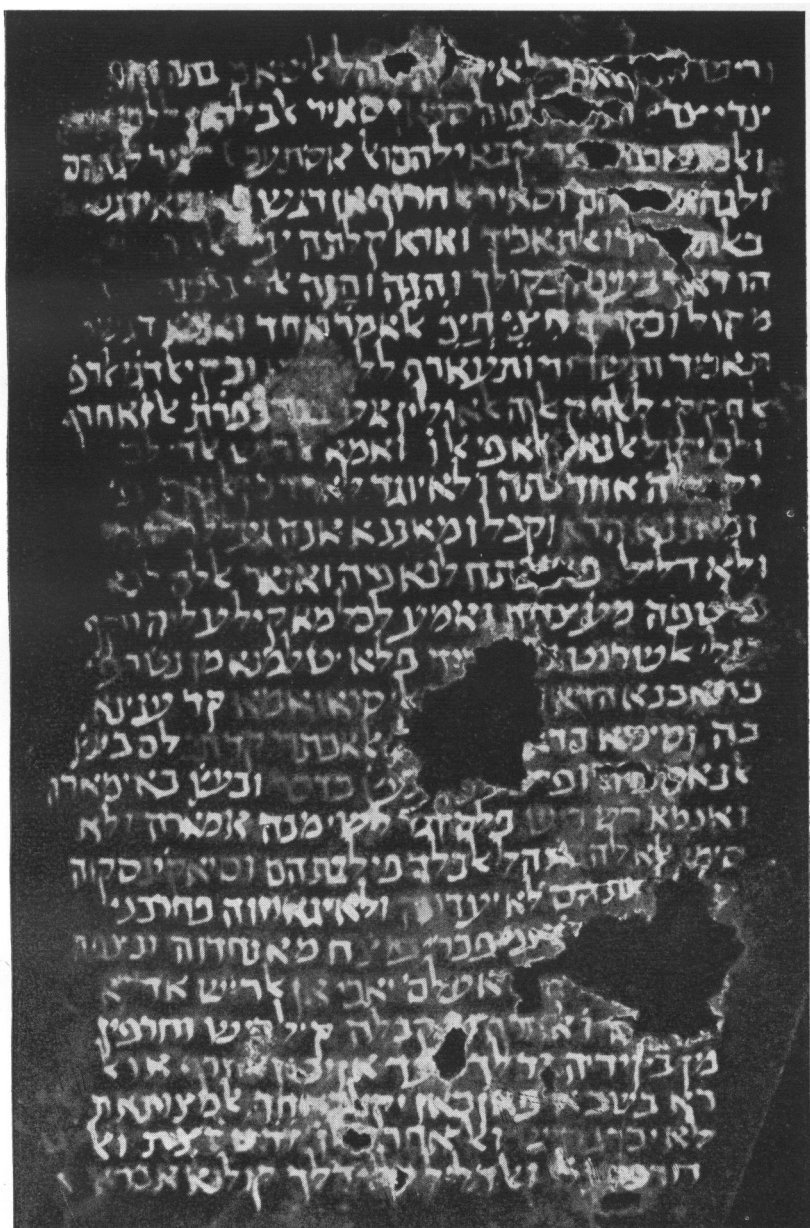
107. עיי"ש, 1/196.

108. לוי, טו/10, ונוסחו קרוב לקודם.

109. דותן 1/261.

1. קמברג', T-S. Ar. 32/17, עמוד א (לעמ' 99-102).

2. קמברגי', T-S. Ar. 32/17, עמוד ב (לעמ' 102—105).

השורש כרך נמצא גם בצורת פועל: פִּאֲרָכָה, במשמעות הופך, מהפך, במקביל למונח בין מונחי הטעמים מהפך¹⁰⁹. המסורת על ההגייה הכפולה של הריש בארץ ישראל נשמרה לנו מהמאה התשיעית עד המאה האחת-עשרה כמסורת חיה ידועה, ומכאן ואילך כמסורת מתה. במאה התשיעית: כתאב אלמצותאת למשה בן אשר (=ספר הקולות), כפי שמעיד ריבג¹¹⁰: וְלִלְרָא אִיצ'א כ'וּאֶץ ינפרד באלאחכאם להא אהל טבריה אד' הם אפצח אלעבראניין לסאנא ואכת'רהם ביאנא וקד ד'כר ד'לך פי כתאב אלמצותאת פלנערץ' נחן ענה. ותרגם אבן תבון (הרקמה, לט' 9-11): וְלִרְשָׁם גַּם כֵּן עֲנִיִּים מִתִּיחִידִים בְּתֻקָּנָם אֲנִשׁ טְבֵרְיָה, כִּי הֵם הַצָּחִים בְּלִשָּׁן מְכָל הָעֵבְרִים וְיֹתֵר בְּאֹר מְכֹלָם. וְכִבֵּר נֹזֵכֵר זֶה בִּסְפֵר הַקּוּלֹת הַגִּקְרָא בְּעֵרְבִי כְּתָאב אֶלְמִצְוֹתָא, עַל כֵּן נַעֲזֹבֵנוּ אֲנַחְנוּ.

במאה העשירית מעידים עליה¹¹¹:

עלי בן יהודה הנזיר בִּסְפֵר יסודות הלשון העברית;

רב סעדיה גאון בִּפִּירוּשׁ סֵפֶר יִצִּירָה;

רב סעדיה גאון בחיבורו סֵפֶר הַגִּקְוֹד או סֵפֶר הוֹרֵיית הַקּוּרָא;

דוגש בן תמים בִּפִּירוּשׁ סֵפֶר יִצִּירָה.

במאה האחת-עשרה מעידים על הגייתה:

ספר המקרא בלניגראד משנת תש"ע (=1010);

ספר המקרא בקהיר משנת תשפ"ח (=1028);

ריבג בספרו הרקמה (1050 בערך);

יוסף הקוסטנדיני, עדת דבורים (1100 בערך).

מכאן ואילך בצירוף הציון לא שמענו במכלול לרד"ק (המאה השתים-עשרה) או אינו ידוע אצלנו במחברת התיג'אן (המאה השלוש-עשרה). אף בפיוטים נזכרות האותיות בגד כפרת על פי ספר יצירה, כגון: רמביע, אדיר אשר עולם בראת¹¹². אין ספק אפוא, כי הייתה מסורת היגוי של ריש דגש וריש רפי בארץ ישראל, ופלא הוא שאינו בא לידי ביטוי גם בסימני הניקוד בכתבי-היד. ברור הוא, כי נוסחו כללי הריש רק בראשית המאה העשירית, וקשה לומר את הסיבה שלא חדר הדיגש של הריש לתוך כתבי-היד, ולא בא לידי ביטוי בניקוד הטברני והארץ-ישראלי והטברני בארץ ישראל.

109. הביאו ש' פינסקר, מבוא לניקוד האשורי, וינה תרכ"ג, 3/42-; וע"ש, 43/הערות 4-6

התלבטותו של פינסקר לבאר את המונח ואף הציע תיקון.

110. אללמע, מהד' יוסף דירנבורג, פריס 1886, 9/29-11; מורג, עמ' 220; דותן, עמ' 16.

111. עי' מ"מ לכל הבא להלן בסעיף הבא סעיף יד: הנוסח וגלגליו.

112. שירי קודש מהד' ש' ברגשטיין, תל אביב תשי"ז, רצ/רה/12; וע"ש הערות, תי"ז/12.

יג. המקור ותרגומו:

המקור

- בין ריש אלי ריש ובין¹¹³ ר[יש] אלי [רי]ש מת'ל [וע]ל [שר] שרים¹¹⁴
 [ואן] סילו ען אלפצל לם יקולו גיר יג[רי] הד'א¹¹⁵ פי לגתהם
 עלי אלתאניס¹¹⁶ ואלרסל¹¹⁷ יאתי בה טבעא ולא וצ'עא¹¹⁸
 וכד'לך פי כלאם אלאסתעמאל¹¹⁹ פי תרגומה¹²⁰ [ו]עלמנא
 5 אין אלאולין לם יציפיה מע אל'ן¹²¹ אלא ען חכמה [וא]צל
 קי פאטלת אלענאיה ואלבחת' ואק[מ]ת אבח[ת'] אל
 קראן¹²² וכלאם אלאסתעמאל פכ'רג בעד תעב טויל
 וענא שדיד פאמתחנת ו'עארצ'ת¹²³ בד'לך פי ג'מיע אל
 קראן ופי אלכלאם אלמסתעמל וכנת אטיל אלג'לוס
 10 פי סאחאת טבריה ושוארעהא א[סת]מע¹²⁴ כלאם
 אלסוקה ואלעאמה ואבחת' ען אללגה ואצול[הא]¹²⁵
 אנטר הל ינכסר שי ממא אצלת או ינפסד שי¹²⁶

113. בכה"י: ומן, ותיקנתי. – ואולי השתמש בכונה בשתי מלים שונות אלה. ולא נתחזר
 תוכן המשפט כל צורכו, כי חסר הכתוב לפניו, שהוא ראש המשפט. מסתבר כי נדון ההבדל
 הקיים בין ריש דגושה לריש בלתי דגושה כלומר בגיד כפרית כפולות.
 114. דנ' ה, כה. – ב"שר" הריש אחרי אות בפתח, ואילו ב"שרים" אחרי אות – ואותה אות
 עצמה – בקמץ. – מספרות המסורה לא ידוע לי הבדל בין ריש ראשונה לחברתה. – לפי כללי
 בגיד כפרית כפולות שר = שר; שרים = שרים.
 115. בהשלמה זו חלק לש"מ שטרן.
 116. בכה"י: אלהאנים, ואיני יודע לפרשה. הצעתי תיקוני זה לפני ד"צ בנעט וש"מ שטרן,
 שניהם ראוה כמתקבלת על הדעת, מאחר ששלושת השינויים במלה קלים מאוד: אלהאנים –
 אלתאניס. – מכאן שאין ספק, כי לפנינו העתק ונשתבש המעתיק. – על דיבור וקריאה של עברית
 בנחת ע' ריה"ל, הכוזרי, מאמר ב סעיף עב, ואין שם המונח שלפניו. ועי' שלוש רשימות
 ספרים, קרית-ספר, לו (תשכ"א), עמ' 399.
 117. מונח זה ידוע לנו ממקורות נוספים: רס"ג³, 15/15: "באלטבע אלמרסל"; 8/16:
 "באלטבע עלי רסלהם"; רס"ג¹, הקדמה, 33/150; עי' פרידלנדר Arabisch – deutsches
 Lexicon, פרנקפורט 1902, עמ' 48, ערך רסל; דווי ערך רסל, מרסל.
 118. זוג המונחים "טבע – וצ'ע" מוכיח על השכלתו הפילוסופית של המחבר. הוא שכיב
 בספרות הפילוסופית והבלשנית הערבית והערבית-יהודית בימי-הביניים ומקביל למונחים
 הפילוסופיים היווניים פסיס ותיסיס – עי' M. Horten, *Die philosophischen Probleme*
der speculativen Theologie im Islam, Bonn 1910, p. 44-46; T.J. de Boer, *Geschichte*
der Philosophie im Islam, Stuttgart 1901, p. 36/–3.
 119. הביטוי "כלאם אלאסתעמאל" או "אלמסתעמל" נמצא גם להלן ש' 7, 9, 31; ספר

התרגום

- מן ריש עד ריש ומן ריש עד ריש¹¹³, כגון: שרשרים¹¹⁴
 ואם נשאלו על ההבדל לא אמרו אלא כך הוא מהלך¹¹⁵ (הריש) בלשונם
 בדברים בנחת¹¹⁶ ובלי מאמץ¹¹⁷. הוא בא בו (בריש) באופן טבעי ולא מלאכותי¹¹⁸
 וכך הוא בלשון השימוש¹¹⁹ בתרגומם¹²⁰. גם ידענו
 5 כי הראשונים לא הוסיפוהו יחד עם השש (אותיות)¹²¹ אלא מתוך חכמה ויסוד
 חזק, על כן הארכתי את העיין ואת המחקר והתחלתי לחקור את
 המקרא¹²² והלשון המדוברת ונתברר אחרי עמל ארוך
 ועיין חזק. בדקתי והקבלתי¹²³ בעיניי זה בכל
 המקרא ובלשון המדוברת והייתי מאריך לשבת
 10 בככרות העיר טבריה וברחובותיה מקשיב¹²⁴ לדיבור
 פשוטי העם וההמון וחוקר על אודות הלשון ויסודותיה¹²⁵
 מעיין האם נהרס משהו ממה שקבעתי כיסוד או נפסד משהו¹²⁶

הקולות, ש' 55; רס"ג, 13/16: "יסתעמלהא אלכל פי תפסיר אלמקרא". – ויש מקום לבאר שימוש זה כלשון הנשמעת לאוזן ולא לעיין בעיניים בלבד. חיוג, כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין, לידן 1897, 5/1: "יסתעמלונהא פי כ'טבהם ואשעארהם", ותרגם אבן ג'יקטילה, שלושה ספרי דקדוק, לתנן – ברלין 1870, 7/2: "אשר ידברו בם במשליהם ושיריהם"; ראב"ע, ספרי דקדוק, שטוטגארט 1844, 5/1: "ומדברים בהם באגרותיהם ושיריהם".
 120. יש מקום לבאר את ה"תרגום" כלשון תרגום למקרא, תרגום אונקלוס או תרגום ירושלמי או שנתכוון ללשון הארמית, שהייתה בפייהם של חלקים שונים של בני העם היהודים בארץ ישראל מאתיים וחמישים שנה אחרי כיבושי האסלאם, ואף הזכירה להלן ש' 14: "לגה אלתרגום".

121. כלומר בגיד כפ"ת, שהן גושא דיונו בפרק זה: – מכאן שסבור היה עלי בן יהודה הנזיר כי הלשון היא "וצ"ע" ולא "טבע" (ע" לעיל הע' 118), שהרי "הראשונים הוסיפוהו".
 122. השימוש במלה "קראן" למקרא וכן להלן ש' 9 יידו במבוא לרס"ג; ע" רס"ג, עמ' 30–31, ועוד.

123. בכה"י נקודה מעל ליוו, ומסתבר כי גרמזות בזה הפרדה מהמלה הקודמת, ואין סימן זה ידוע לי ממקום אחר.

124. אין שרידי הכתוב מאשרים השלמה זו. ע' איתן מציע: א[לת] מע (=אחטוף, אנעב), אולם אף להשלמה זו אין אישור בשרידי הכתוב, ואף אין השימוש בשורש זה ידוע לי ממקום אחר בספרות הערבית יהודית.

125. על פי הכתוב הזה העליתי את ההשערה, כי חיבורו של עלי בן יהודה הנזיר נקרא "כתאב אצול אללגה אלעבראניה". – חשובה מאוד הידיעה על הדיבור החי בחוצות טבריה.

126. ידיעה חשובה מאוד לעניין דרך חקירת הלשון העברית בימי הביניים, ובייחוד בלשני טבריה, שלא ידענה ממקור אחר.

ממא טהר לי ופי מא נטק ב[ה¹²⁷ מן] אלעבראני ואל
 סריאני ואנואעה אע¹²⁸ לגה אלתרגום וגירה פאנה
 15 מג'אנס ללעבראני¹²⁹ כמא [ד'כרת] אנפא¹³⁰ פי אלפן¹³¹ אל[נ]ב¹³²

פכ'רג' צחיח מחרר¹³³ ב[עון אללה] וחולה וקוהה
 לא בשי אסתוג'בנא [אלא בעון] מנה ג'ל ועו
 פנקול בדא אן אלח[רוף תכ'רג'] עלי [מכארג']הא¹³⁴
 עלי אלפראד¹³⁵ פי חקאיקהא¹³⁶ אנמא הי דגש לאנא
 20 לא ג'ד חרף יקאל ולא כלמה¹³⁷ עלי אלאבתדי¹³⁸ אלא
 תקאל דגש¹³⁹ ואלרפי ג[כ'ר]ג'ה¹⁴⁰ מרכבה פי פא באל[מד'כר]ה
 שביה באלמונת'ה¹⁴¹ ואן ג'מיע אל[חרוף תכ'רג' באלדגש]
 ואלרפ' כ'לא חרפין ח'ע¹⁴² לא יש[תד] ולא יתאכד'
 ולא יסתטיע אלנאטק אן יקולהם באל[תשדיד ולא]¹⁴³
 25 ילפט בהם וסאיר אלח[רו]ף תחתמל אלדג' ואלרפ'

127. מסתבר בעיניי, כי הכוונה לשימוש בכלל שקבע בעניין בג'ד כפרת. ע' איתן סבור,
 כי (בלשונו): "בה הוא כינוי מוסב (עאיד) על מה שבראש המשפט מתפרש לי: החלק או המלים
 מן העברית שמבטאים... שמשמשים..." - חיוג, 6/4 - "אן אחרף אלמתחרך מא נטק פיה
 באחדי הד'ה אלסבע חרכאת"; אבן ג'יקטילה, 12/4 - "כי האות הנעה היא אשר יהגו בה באחת
 משבע תנועות"; ראב"ע, 5/3 - "כי האות הנע שיבטא האדם בו מאחד מהשבע תנועות";
 ריה"ל, המשקלים הנבחרים, תוה"מ, ירושלים תשי"א, 1/136: "יפסדה מן אלנטק אלעבראני",
 ותרוממו: שם, 8/137: שהיא מקלקלת את הדיבור העברי (שם: "אלנטק", וצ"ל: "אלנטק", וכן
 במפתח, 2/213 טעון תיקון). הנ"ל, הכוזרי, לייפציג 1886, 21/92: "כנטק אלזוריר ואלבלבל"
 (= כדיבור הזוריר והזמיר); אבן תבון: כצפצוף הזוריר.

128. = אעני, והשתמש בקיצורים שונים נוספים. וכן להלן ש' 28.

129. הוא מונה כאן עברית, סורית ותרגום ודיאלקטים ארמיים אחרים - מסתבר, כי גם
 הסורית היא ארמית. - ה ת ר ג ו ם, הכוונה לתרגום אונקלוס או תרגום ירושלמי. - ו א ח ר ו ת,
 אף הן להגים ארמיים. - ועי' לעיל "תרגום" בש' 4.

130. הסימן מעל לאלף הוא "מדה", ולא ידוע לי סימן בצורה כזו ל"מדה" ממקום אחר
 אחר. אולם עי' בלאו, עמ' 53 סימן קרוב לזה פאל. - גם בקטע גזיזה T-S. Ar. 31/33: "קד
 ד'כרנא אנפא" = כבר הזכרנו בראש (הפרק, הסעיף וכד').

131. לשימוש המונח "סן" לפרק עי' בן-יהודה, עמ' 4999 המביא לראשונה משרת. -
 קלצקין מנקד: פן, בן יהודה: פן. - מקורו הוא העתיק ביותר בספרותנו, והשתמש בו הרבה
 בימי הביניים. - בעברית השתמש בו לראשונה רס"ג¹, 74/160: "על אחת משתי פני"ם, אולם
 בל"ר: עי' קטע גזיזה באוקספורד, Ms. Heb. d. 27 (2757/1). - תרגומתי "פרק", כי שכח הוא
 בספרות הערבית-יהודית במשמעות זו בחיבורים על הלשון, דקדוק וטעמים.

132. בכה"ג יזכרות שתי נקודות מעל לשורה, ועל כורחי השלמתי יוד, אף כי קשה לחשוב,
 כי היה זה בראש הספר בפרק השנים-עשר או שיהיה עליו לחשוב שהיה זה ספר רב היקף.

ממה שנראה לי (כנכון)¹²⁷ ובמה שנבטא בו (בדיבור) מהלשון העברית והלשון הארמית וסוגיה, כלומר¹²⁸ לשון התרגום ואחרות, כי היא 15 קרובה ללשון¹²⁹ העברית, כמו שהזכרתי בראש (הספר)¹³⁰ בפרק¹³¹ השנים-עשר¹³².

ונתברר, כי הוא אמת ומדויק¹³³ בעזר ה' וחילו וכוחו לא במשהו שזכינו אלא בעזר ממנו הנכבד והיקר. ראשית אנו אומרים, כי האותיות נבטאות לפי מוצאותיהן¹³⁴ האמיתיות¹³⁶ (כשהן) בנפרד¹³⁵ הן באמת בדגש, כי אנחנו 20 איננו מוצאים אות ולא מלה¹³⁷ כשהיא באה בראש¹³⁸ אלא נבטאת בדגש¹³⁹. והרפה אנו מבטאים¹⁴⁰ כשהיא מתרכבת באותיות זכרים דומות לאותיות נקבות¹⁴¹. כל האותיות נבטאות בדגש וברפה פרט לשתי אותיות חית ועץ¹⁴², שאינן נדגשות ואינן נבטאות חזק ואין המבטא יכול לבטאן בדגש ואינן¹⁴³ 25 מבטא אותן. שאר האותיות סובלות הדגש והרפה

133. המלים "צחית מחרר" באות כאן כמאשרות תוצאות חקירה. הן נמצאות בחיבורים אחרים בימי הביניים: ספר הקולות ש' 121: "ממתחן מחרר"; לוי, א' 5: "ויחררהא"; ז' 4: "ותחרירהא", כלומר נבחן ונבדק בדיוק ובדקדוק רב.
134. ייתכן, שיש להשלים [מכ'ארג]הא, אולם אין שרידי הכתוב עוזרים להשלמה זו.
135. "אלפראד" כשהיא נפרדת (האות), כלומר לא בהמשך המלה, והכוונה בראש המלה, בראש המשפט, בניגוד "אלג'מלה" ביחד, בסך הכול, בתוך המלה.
136. במקור חקיקה – חקאיק = באופן יסודי ראשוני.
137. אין התרגום חרף = אות מסתבר ביותר. ייתכן כי יש לתרגם "מלה" או "פועל", כפי שהשתמשו ראשוני הבלשנים הערבים במלה "כלמה – כלם". ועי' המלים בודדות ב"שאלות עתיקות", XXX, HUCA, (1959), יב' הע' 92.
138. זהו אפוא הניקוד המכונה השיטה הטברנית הארץ-ישראלית המכונה על ידי אחרים בשם שיטת בן נפתלי שלא בצדק, וחיבורנו יוכל לשמש כהוכחה מכרעת לכינוי החדש. עי' ג' אלוני, איזהו הניקוד שלנו, בית מקרא, יז (תשכ"ד), עמ' 135–145; ש' מורג, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 209 למטה, שנתן את הסכמתו לכינוי זה וקיבלו ותודתי הלבבית לו.
139. נראה כצירי ארץ-ישראלי, ותהא זו הנקודה היחידה בדף שלפנינו בשיטת ניקוד זו.
140. אין שרידי הכתוב מסייעים להשלמה זו.
141. אותיות השורש נקראות נקבות והאותיות השימושיות נקראות זכרים, כי הן מצטרפות ומתחברות לאותיות השרשיות וכאילו הן באות עליהן. שימוש במונחים אלה הוא ברור מאוד בקטע הגניזה T-S. Arab. 31/33; תיג'אן¹, 1/316 – 5; 10/327 – 17 לאותיות נקבות, כלומר כשהן שתי אותיות דומות כפי שמנה להלן.
142. כלומר עשרים אותיות האלף-בית פרט לחית עין, ועי' הע' 138.
143. האלף לפני ההשלמה אינה נראית ככה"י כחלק מהתווית "אל", שהרי כרגיל היא באה כאות אחת.

ועלי אל־תרכיב פי־חרוֹף אלו באלמע־ני אל־תרכיב אֶע
עלי אלג־מלה ואלפ־ראד כקולך בִּבְּ¹⁴⁴ גִּי¹⁴⁵ דד ככ פֶּפ
תִּת¹⁴⁶ ואלאכ־ר יקאל בת־קל־ב אללסאן¹⁴⁷ אֶע רִישׁ¹⁴⁸
עמ' ב ורישׁ חרף אכ־ר לא יק־ולוה אהל אלשאם¹⁴⁹ בתה והו
30 צדי צדי¹⁵⁰ ו[אכ־תל]פּוה סכאן סאיר אלבלדאן ללמג־אורה
ואלמ[ס]אכנ[ה] [בגי]ר קבאילהם¹⁵¹ אסתעמאל בגיר לגתהם
ולגה [אמם גיר]הם¹⁵² וסאיר אלחרוף אן דגש פאנהא ידגש
באלת[שד]יד ואלתאכיד ואד־א קלתה עלי אלפראד
הו ד־אך בעינ[ה] כקולך וְהָיָה¹⁵¹ וְהָיָה¹⁵² אלוֹי בעינה הו אל
35 מקול וכקולך חֲצִי¹⁵³ חֲצִי¹⁵⁴ אלאמר ואחד ואנמא דגש הו
תאכיד ותשדיד ותע[א]רף¹⁵⁵ לל[נאט־ר] ¹⁵⁶ ובקי אלדג־וואלרפ
אלחקיקי לאלד־י קאלוה אלאלין אֶע בִּנְד־ כפ־ת אלו אחרף
ולם יקול אלנא[ס] אלא פי אלו ואמא אריש אלד־י לם
יק[נ]לה אחד בתה ולא יוג־ד לאחד מן אלנאס פי
40 זמאנה הד־א וקבל זמאנא¹⁵⁷ אנה ג־על ל[ה] סימן¹⁵⁸
ולא דליל פ[אנפ]תח לנא פיה ואנאר אללה לנא
בלטפה מֶע צחח ג־אמע לכל מא קיל עליה ווקף
עלי אלשרוט ב[גיר שאד־] פלא יטלמנא מן נטר פי

144. ג = דינשא; ק = קיפא (= רך, רפה).

145. כאן השתמש לרפי בסימן הנקודה מעל לאות. ע' אוטוגרף סעיד בן פרגיו *T-S. Ar.* 35/394. ע' *Textus*, VI (1968), עמ' 107.

146. קשה לומר כי זוהי קוף כמו מעל לבית השנייה.

147. כאן ידיעה חשובה מאוד להגית הריש, אלא שאיננו בטוחים אם כך יש לתרגם "תקלב" = סיבוב, היפוך, גלגול.

– אבן קריש, רסאלה, פריס 1857, 16,5/100; 5/102; 3/104; אלקאלב = מתכונת, תבנית, דפוס. ע' באכר, *Grammatische Terminologie*, וינה 1882, 27/הע' 1; י' חיוג, כתאב אלפאעאל ד־ואת חרוף אללין, ליידין 1897, 14/24: "וקד תקלב אלאלף ואוא לינה"; 5/29: "תקלב הד־ה אלאלף פי אלמסתקבל ואוא לינה".

148. הנקודה מתחת לידר בכה"י. הנתכוון לציין בנקודה זו דרך ההגיה של הריש? ושמא היה ניקוד גם תחת האות הראשונה ובדיוק במקום זה חור. ולא נתחורר לי סימון זה להגיה.

149. רס־ג פירוש ש' יג (T-S. N-S. 105/1): "בלד פלסטין".

150. לא נתפרש לי, מה ראה להביא צדי פעמיים ומה הגייתו לפי שאין אנשי ארץ ישראל מבטאים אותה ומה הגיה הגוה ארצות חו"ל. – כל הידוע לנו הוא הגיה שווה לאותיות סמך צדי. דונש בן לבראט, תשובות על מנחם, עמ' 9: "באמרנו ויסתבל החגב מבטאו ויצטבל לקרבת מוצאותם"; ש' מורג, העברית בפי יהודי תימן, עמ' 37-38. – ייתכן, שלפנינו דיון על הצדי

ובהתחברות עם שש האותיות (בעניין) ההתחברות, כלומר
 ביחד והנפרד (ביחידות) כמו אמרך: בב, גג, דד, פפ, פפ,
 תת. והאחרונה נבטאת בהיפוך הלשון¹⁴⁷, כלומר ריש
 עמ' ב וריש. ואות אחרת שאינם מבטאים אותה אנשי ארץ-ישראל כלל וכלל והיא
 30 צדי צדי¹⁵⁰, והם בניגוד (למבטא) תושבי שאר הארצות בגלל השכנות
 והקרבה לעמים שאינם מבני עמם¹⁵¹ השימוש בלשון מדוברת שאינה לשונם
 ולשון עמים אחרים¹⁵². ושאר האותיות כשהן בדגש באמת נדגשות (הן)
 בדיגוש ובחזיון ואם מבטא אותה כשאינן בהקשר
 הריהן (במבטאן) כמות שהן, כמו שהנך מבטא: והנה¹⁵¹ – והנה¹⁵² הוין היא
 כמות שהיא
 35 במבטא, וכמו שהנך מבטא: הַצִּי¹⁵³ – הַצִּי¹⁵⁴ העניין אחד (הוא). ובאמת דגש הוא
 חזיון ודיגוש ויידוע¹⁵⁵ למעין¹⁵⁶. ונשארו הדגש והרפה
 האמיתיים למה שביטאו אותם הקדמונים, כלומר בניד כפרית – שבע האותיות
 ואין האנשים מבטאים אותן אלא בשש (האותיות). ומה שנוגע לריש אין אף
 אדם אחד מבטא אותה כלל וכלל ולא נמצא שיהיה לאיש מן האנשים בזמן
 40 הוה ולא לפני דורנו¹⁵⁷ שקבע לה סימן¹⁵⁸
 ולא ראייה, והנה נפתח לנו בעניינו פתח, והאיר לנו ה'
 בחסדו עניין אמת כולל את כל מה שנאמר עליה וקיים
 לפי הכללים בלא יוצא מן הכלל. ואין איש עושה לנו עוול מי שניין

והצ'אד המופיע בספרות תקופה זו: דוגש בן תמים, פירוש "ספר יצירה", לתוך תרס"ב,
 כב/ד-; קונטרס המסורה, טיבנין תר"ו, עמ' 8-9.
 151. על השפעת הלשונות הזרות בגלל שכנות גיאוגרפית ע"י רס"ג¹, הקדמה עברית
 158/39-33; הרכבי, קנה/22-9; אבן קריש, רסאלה הנ"ל, עמ' 2/130; 6.
 152. וזה נמצא גם בפי סלמון בן ירוחם, פירוש איכה (כ"י פריס 225), ע"י רס"ג¹, עמ' 390-391;
 391; ריה"ל, הכוזרי, מאמר ב סעיף עח; רמב"ע, שירת ישראל, לייפציג תרפ"ד, נח/9-12.
 151א. ר' ד, ו ועוד.
 152א. יש"נ, י-י. מעניין שבחר לדוגמה זוג מלים זה. המלה האחרונה "והוה" מעניינת מאוד,
 כי מסתבר שהייתה בלשון הדיבור העממית בטבריה במשמעות נחר. ע"י רס"ג¹ עמ' 212, ערך הו.
 153. תה' קכ, ד ועוד.
 154. שמ' כד, ו ועוד.
 155. צ"ל: ותעפר בבנין סביל, כי לא נתחזרה לי המשמעות הכרה הדדית לעניינו כאן.
 156. ייתכן כי יש להשלים: לל[קארי] = לקורא, אולם השווה ש' 43.
 157. מכאן שמחבר הקטע הוא מחדש כלל זה.
 158. מלה עברית זו הייתה מהלכת בלשון ארץ ישראל וכן להלן ש' 48, והיא שכחה
 מאוד. ע"י רס"ג¹ ערך סימן וערך נסמן; ג' אלוני, קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית,

כתאבנא הד'א [וינסב] אלי סואנא מא קד ענינא
 45 בה¹⁵⁹ וסימא הד'א [אלד'י עלי] אלאכת'ר קד תכלם בעץ
 אלנאס [פיה] ופי [שרוטה]¹⁶⁰ בעץ בד'כר ובעץ באימארה¹⁶¹
 ואנמא רש ריש פלם יוג'ד לשי מנה אמארה ולא
 סימ[ן] אלא להג' אהל אלבלד¹⁶² פי לגתהם וסיאק ינסקוה
 ע[לי אלס]נתהם לא יעדונה ולא יג'אוזה¹⁶³ פחרכני
 50 [הד'א פפג']אני פכרי פוצח מא נחדוה ונצפה
 [ההנא] אעלם יאכ'י אן אלריש אד'א
 [ג'אורה] ו' אחרף [מן] קבלה קיל ריש¹⁶⁴ וחרפין
 מן בין ידיה [ו]ד'לך [ב]עד אן יכון אחרף או אל
 רא בשבא¹⁶⁵ פאן כאן יקאל באחד אלמצותאת¹⁶⁶
 55 לא יכ'רג' ריש¹⁶⁷ ואלאחר[ן] אלו זוט' סצת ואל ט¹⁶⁸
 חרפין[ן] זל¹⁶⁹ ואלדליל [על]י ד'לך קולנא אבדא <¹⁷⁰

לשונו, לב (תשכ"ח), עמ' 153–172; הנ"ל, חמש מאות מלים בלשון הדיבור במאה העשירית, העומד להתפרסם בקרוב; רס"ג², ערך נסמן.

159. מכאן, שהיה המחבר מפורסם בדורו ומקובל על הבריות, ולמדו מתורתו והפיצוה בריבים.

160. ואין ספק, שקדמו לו חכמים בעניין בג'ד כפ"ת אנשי מסורה ובלשנים, ומסתבר כי הקדיש גם משה בן אשר פרק לנושא זה ב"ספר הקולות" וגם מחבר "סדר הסימנים" (עי' רס"ג¹, 86/ב-ג), והיו שהביאום במילואם או בקיצור בצורת סימנים.

161. בכה"י: באימארה, וצ"ל: באמארה, (ערבית בכתיב מלא). ועי' בשורה הסמוכה.

162. וכונתה טבריה בכינויים שכונתה ירושלים עיר הקודש, וכך הבינו כל הבאים אחריו, שהביאו את כללי הריש. עי' רס"ג¹ ערך כנרת וערך מעזיה; לוי, י/13: אהל טבריה; ג'אמע, ב, 82–81/699; 39/114.

163. זה מקור הדברים המובאים במקורות עבריים אחריו: "זה סימן ריש הדגש וריש הרך והוא לבני מעזיה טבריה בלבד, כי הם מדברים בו במקרא ובדבריהם והוא כפי האנשים והנשים והטף ולא יזוו ולא יתחלף... (מקרא משנת 1028 מובא על ידי גרץ, XXI, MGWJ, 1872), 8–6/ ובשינויים מעטים ב"מכלול" לרד"ק).

- בספרנו זה וייחס אותו לאיש אחר וזלטנו במה שכבר עיינו
 45 בו¹⁵⁹ ובייחוד העניין הזה שברובו כבר נאמר על-ידי מקצת
 האנשים בעניינו ואת כלליו¹⁶⁰, מקצתם בהזכרתם ומקצתם בסימנים¹⁶¹.
 אולם ריש ריש הרי לא נמצא לאף משהו ממנה כלל וכלל ולא
 סימן פרט למבטא אנשי העיר¹⁶² בשיחתם והקונטקסט שמוליך אותה
 על לשונותיהם אינם עוברים עליה ואינם מחליפים אותה¹⁶³, ועל כן הניעני
 50 הדבר והפתיעתני מחשבתי ונתברר מה שנדירנו ומה שנתארנו
 כאן. דע אחי, כי הריש כשהיא (באה)
 סמוכה לשש האותיות לפניה (קודמות לה) נבטאת ריש¹⁶⁴ ושתי האותיות
 מלפניה (באות אחריה). והתנאי לזה שתהיה האות או
 הריש בשבא¹⁶⁵. אולם אם תהיה נבטאת באחת מהתנועות¹⁶⁶
 55 אין מבטאין ריש¹⁶⁷. ושש האותיות הן וד-ט סצ-ת ושתי
 האותיות נ-ל. ומורה הדרך לעניין זה הוא דברנו¹⁶⁹ אחת לתמיד¹⁷.

(הסיום יבוא)

164. נדמה לי, כי יש דגש בריש זו, וזה מציין את הריש הכפולה, אולם ביחס להגייתה עי'
 לעיל ש' 28–29.
 165. זהו כתיב אנשי טבריה, ובכתיב זה הוא מובא ב"ספר הקולות" שמונה פעמים (עי-ש
 מפתח); ג' אלוי, לשוננו, כט (תשכ"ה), 15/הע' 23.
 166. אף זהו מונח טברני מובהק, וכבר נתברר מונח זו ומשמעותו על ידי ש' מורג, לשוננו,
 כו (תשכ"ב), עמ' 273–278 ועל ידי כותב טורים אלה קרית-ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 116–121.
 כעת יש בידנו חומר נוסף למונח "מצותה – מצותאת" (= תנועה – תנועות), ויתפרסם אף הוא
 בבוא המועד.
 167. כלומר לא תבוטא הריש בסיבובי הלשון, ואין לתרגם "אין מבטאים את הריש כלל
 וכלל", וכאילו מבטאים אותה בגרון או בחיך.
 168. טי"ת זו היא כפל לטיית של שש האותיות וד-ט סצ-ת, כי הטיית בפנים השורה נתמסרה.
 169. ופירש כאן מה שקבע קודם בש' 52–53.
 170. מסתבר, כי בדף הסמוך פתח בדוגמאות לכללים אלה וסימן ההפסק בסוף השורה
 (<) הוא רק סימן לסוף הכללים עצמם.